

Český státoprávní program na rozhraní let 1860-1861 a jeho ideové složky

Valentin Urfus

Léta 1860—1861 znamenala v dějinách českého národa opravdu mnoho. Byla nástupem k desetiletí, o němž Zdeněk Nejedlý napsal, že je „nesporně nejmohutnějším“ v českých dějinách 19. stol.¹ Kurs, na který se tehdy orientovala politika české buržoasie, měl mimo jiné zvláště významné důsledky programové a kulturní; ty pak přetrvaly z velké části i původní politickou linii, které děkovaly za svůj vznik, uplatňující se v českém politickém životě se střídavým významem bezmála šedesát let.

Ovšem již polovina minulého století byla dobou zásadních předělů; buržoasní revoluce připravila konec feudalismu a dovršila zároveň i české národní obrození, které v našich zemích bylo nejvýraznějším projevem sil, jež rozleptaly starý společenský řád. Tento složitý ekonomický, sociální a kulturně-ideový proces vyhrotil nové protiklady a posunul do popředí mladou českou buržoasii. Porážka revoluce a následující reakce byly jen dočasným, i když ve svých důsledcích dlouhodobě působícím jevem. Nová krize rakouského absolutistického režimu způsobená na konci padesátých let válečnými i vnitropolitickými neúspěchy blokovala znovu nejreakčnější síly a postavila před českou buržoasii i ostatní vrstvy národa nové perspektivy politického vývoje. Úloha politického programu hrála v této situaci prvořadou roli.

•

Počátky našeho národního obrození² byly vyznačeny především zřeteli kulturními, jmenovitě pak literárně jazykovými. Analytický kriticismus Dobrovského i filologicko-romantický program Jungmannovců dovedly sice velmi citlivě reagovat na řadu konkrétních otázek společenské a politické současnosti bez aspirace však na programatický závěr. Netřeba jistě ani podotýkat, jak právě tato stránka ideového profilu našich buditelů byla určována vnitřními poměry Rakouska na přelomu 18. stol. a jak dalece při-

¹ Z d. Nejedlý, *T. G. Masaryk*, I, Praha 1949, Spisy sv. 30, str. 34.

² Nejnověji k celkovým rysům srv. populárně vědeckou práci J. Kočí, *Naše národní obrození*, Praha 1960.

mo závisela na sociálně politické struktuře tehdejších Čech. Vědecko-kulturní a literárně jazykové postuláty první etapy českého národního obrození nevykazovaly ani hlubší zájem o otázky státu a práva.³

Souvislost obojího je ovšem zřejmá; a obojí rovněž významně ovlivnilo politické vystoupení české buržoazie v r. 1848 a v krajních svých důsledcích spolupodmiňovalo i formulaci českého buržoazního programu na počátku šedesátých let.

Ideová východiska i cíle starších generací buditelských nepozbyly nikdy ani tam, kde dosahovaly opravdu pozoruhodných všeobecných hranic, jako např. v Kollárově panslavismu, jisté parciálnosti, projevující se především v převaze kulturních aspektů a v malém zastoupení politických idejí v nich. Tento ráz myšlenkového světa, v němž žila celá první etapa našeho národního obrození, odrážel se ještě i v osobě Palackého, ač právě v ní dospěla česká buržoazní společnost předbřeznové éry poprvé synthese svého světového a životního názoru opřené zatím o shrnutí filosofické.⁴ Současně však Palacký ve sféře politických idejí zaujal vyhraněně liberální stanovisko a odlišil tak poprvé ostře ideovou platformu liberálně měšťanskou od ostatních, zvláště radikálně demokratických elementů české buržoazní společnosti. V Palackém také počala česká liberální buržoazie a s ní česká obrozenecká kultura vytvářet svůj samostatný postoj k politické linii šlechty, která na českém předbřeznovém stavovském sněmu měla povahu skutečného programu; alespoň pokud šlo o požadavky „pokrokové“, tj. kapitalisticky se orientující šlechty, jež vedle hrstky staromileckých velmožů tvořila hlavní součást tzv. stavovské oposice.⁵ Tento samostatný postoj k politice české šlechty nabýval zde poprvé aktivního rázu ostře se lišícího od pasivity příslušníků starší generace. V idejích hláсанých a ražených Palackým vstupoval tak osvobozenec boj českého národa do nové fáze.

Projevem těchto tendencí byl především zdrženlivý postoj předáků české buržoazie k státoprávním snahám kolem svolání českého zemského ústavodárného sněmu, který nevykročil nikdy přes státoprávní základy obou českých peticí a přes plány na státoprávní spojení Čech a Moravy zcela

³ K obecnému rámci těchto otázek: V. V a n ě č e k, *Velká doba české právní historie*, sborník „Zd. Nejedlému Československá akademie věd“, Praha 1953, str. 575 a n.; A. S. M y l n í k o v, *Někotoryje voprosy gosudarstva i prava v Čechu v 18. i pervoj polovine 19. vekov*, Vestník leningradskovo universiteta, seria ekonom., filos., prava, č. 5, 1960, str. 148.

⁴ Nejnověji se pokusil na podkladě pozoruhodného zobecnění shrnout názorovou problematiku čes. obrození K. K o s í k, *Česká radikální demokracie*, Praha 1958; pokud jde o filosofické stanovisko Palackého — M. J e t m a r o v á, *Filosofie Palackého*, sborník „Filosofie v dějinách českého národa“, Praha 1958, str. 135, M. M a c h o v e c, *František Palacký a česká filosofie*, Praha 1961, Rozpravy ČSAV, řada spol. věd, roč 71, seš. 2.

⁵ K otázkám kolem českého stavovského předbřeznového sněmu snesl zatím nejvíce poznatků A n t. O k á č, *Český sněm a vláda před březnem 1848*, Praha 1947.

z mezí své rezervy.⁶ Program státního práva českého, který z jara r. 1848 přechodně podporovala česká buržoazie, zdaleka však ne bez rozpaků, byl v podstatě vyústěním politické linie české šlechty a nesl v sobě vedle typických znaků vedlejších, jako zemského patriotismu, jasné feudální jádro. To dobře vycífovali představitelé české liberální buržoazie a obrátili se také posléze zcela k programu velko- či celorakouskému, jak jej ztělesňoval Palackého a Havlíčkův austroslavismus.

Jedním z nejvýznamnějších rysů českého austroslavismu bylo jeho zakotvení v idejích liberálního buržoazního konstitucionalismu. Tato skutečnost podstatným způsobem předurčila ideový vývoj českého politického programu i státoprávních idejí, které kolem poloviny minulého století přijímala a vyznávala česká buržoazie. Liberálně konstituční názory vůdců české buržoazie v r. 1848 vycházely v podstatě z přirozenoprávního konstitucionalismu, jak se tento ze svého montesquieuovského východiska rozšířil téměř po celé Evropě. Jeho hlásání, jež samo o sobě by sotva zahrnovalo něco originálního či rakousky nebo snad dokonce český specifického, nepostrádalo však přece jen veškeré svéráznosti, takže lze v něm spatřovat i cosi pro vývoj české buržoazní společnosti a jejího politického i státoprávního programu příznačného.

Zatím co český nacionalismus ve svých literárních, estetických, filosofických i všeobecně kulturních pretensích počal být stále jasněji spojován s ideovými zdroji evropského romantismu, pokulhávaly naopak — budiž tak dovoleno říci — jeho ideje politické, vykazující ještě stále otevřenou souvislost s osvícenským přirozenoprávním, které bylo i základem konstitučních myšlenek české buržoazie v r. 1848. Romantické hnutí, zvláště v Německu, nebylo ovšem s ohledem na otázky státu a práva nikterak neplodným.⁷ Proč česká buržoazie nepřijala ideové cesty, kterými se brala

⁶ K postoji čes. buržoazie v těchto věcech je bohatá starší literatura: studie B. Riegra v jeho *Drobných spisech* (II, Praha 1915) — zvl. O snaze spojit země koruny České v r. 1848, Snahy o českou konstituci, České státoprávní snahy r. 1848, Česká státoprávní otázka v l. 1848—1865 (většinou jde o reedice jeho článků ve *Vlčkově Osvětě*), dále studii téhož autora *Ústava Rakouska dle Fr. Palackého v l. 1848—49* v Památníku na oslavu 100. narozenin Fr. Palackého; J. Heidler, *Český sněm ústavodárný v r. 1848*, ČCH, X, 19; Z. V. Tobolka, *České hnutí revoluční 1848—49 a jeho vliv na současnou literaturu* v Laichtrově *Literatuře české XIX. stol.*, Praha 1903, III, 1; B. Baxa, *K státoprávním snahám českým z r. 1848*, ČCH, XIV, str. 49; H. Traub, *Moravané r. 1848 po Říšský sněm ve Vídni se zvláštním zřetelem na poměr Moravy k Čechám*, ČMM, roč. 31; — charakteristické je, že to byl právě J. Pekař, kdo vyčítal Palackému, že zrazoval od státoprávních snah v době, kdy prý jejich prosazení bylo podle Pekařova tvrzení nejsnadnější, totiž v r. 1848 (J. Pekař, *K dějinám českého státního práva v 19. stol.*, ČCH, XI, str. 62—3 a podobně i v nekrologu B. Riegra v ČCH, XIII, str. 272—3); z nové literatury — V. Král, *F. A. Brauner za revoluce a reakce 1848—49*, Sborník archivních prací, II, Praha 1952, str. 123 a n.

⁷ Z novější německé literatury k tomu J. Baxa, *Einführung in die romantische Staatswissenschaft*, 2. vyd., Jena 1931 a od téhož autora *Gesellschaft und Staat im Spiegel deutscher Romantik*, Jena 1924.

soudobá státověda německého romantismu, se vysvětluje především jejím postavením buržoasie utlačovaného národa, žijícího nadto v podmínkách mnohonárodnostní monarchie: česká buržoasie nikdy nemohla mít onen vřelý, citově podbarvený postoj, kterým němečtí romantikové zdůvodňovali program obnovení německé státnosti na buržoasně nacionální platformě. Chladně realistické stanovisko českých austroslavistů, pohlížejících na rakouský stát jako na útvar, který by mohl sloužit rozvoji rakouských Slovanů, bylo stanoviskem ještě osvícenského racionalisty, vyznávajícího smluvní původ státu (čehož se česká buržoasie, jak bude příležitost podrobně ukázat, houževnatě držela) a považujícího stát za umělý výtvar lidí, který lze jejich aktivními zásahy měnit a usměrňovat.

§ 1 Státoprávní motiv z r. 1849 ve vyústění programu české buržoasie po porážce revoluce

Rozehnutí kroměřížského sněmu a vydání Stadionovy oktrojírky vyvolalo v táboře české liberální buržoasie nejedny rozpaky. Májové spiknutí spojené s decimováním představitelů radikální demokracie a stále zřetelněji se rýsující náběhy nového absolutismu působily, že nad kritikou březnové ústavy převládla obava před ohrožením konstitučního života vůbec. Mezi českou buržoasií je tato situace vyznačena novým přeskupováním názorovým i stranicko-politickým. Palacký a jeho liberálně nacionální proud je dočasně zatlačován do pozadí Pinkasem, pokoušejícím se zorganizovat především na liberálně konstituční platformě všechny elementy, jež by mohly sloužit ku podpoře zachování ústavnosti.⁸

Právě v počátcích tohoto buržoasně revolučního epilogu setkáváme se poprvé opět s náběhy k tomu, co o deset let později bylo vyjádřeno přijetím tzv. programu historického práva českou buržoasií. Představitelem tohoto směru se stal jeden z nejpopulárnějších reprezentantů českého národního života, literární kritik a známý spoluredaktor Riegrova naučného slovníku *Jakub Malý*, proslulý zvláště později svým buržoasně liberálním konservatismem, který mu také vynesl posléze označení reakcionáře.⁹

V r. 1849 napsal Malý do Havlíčkových Národních novin sérii článků o aktuálních otázkách českého národního života, nezapomínaje ani problémů státoprávních.¹⁰ Malého žurnalistické vystoupení v r. 1849 bylo charak-

⁸ Heidler, *Dr. Adolf Maria Pinkas a vznik českého programu v l. 1848—1850 a 1861*, Věstník král. čes. společnosti nauk, tř. fil.-hist.-jaz., roč. 1913.

⁹ J. Jakubec, *Dějiny literatury české*, Praha 1934, II, str. 814.

¹⁰ Šlo o sérii článků uveřejněných v létě r. 1849 v Havlíčkových Národních Novinách. Thematicky se dotýkaly nejrozličnějších otázek z aktuální problematiky: zejm. konstitučních svobod a postavení českého národa v habsburské říši. Mimo jiné zvláště pozoruhodný byl článek „*Původ státu*“ (N. N. 6. 6. 1849), v němž byly poměrně jasně a přesně vloženy základní principy racionalistické teorie vzniku státu na podkladě smluvním.

terisováno dvěma tendencemi: prověřit a přesně ohraničit výchozí pojmy a získat základnu pro smíření státoprávního stanoviska s liberálním.¹¹ Obojí zapadá dobře do názorového tříbení probíhajícího v Čechách bezprostředně po vydání oktrojírky. Smyslem Malého projevu byla také mimo jiné i jakási loajální a místy až na kraj servilnosti jdoucí kritika Stadionovy ústavy. Malý chtěl, aby v nově vytvořených ústavních poměrech bylo dbáno státoprávního postavení zemí České koruny. Z této posice kritisoval pojem korunní země, na kterém stavěla stadionovka, nikoliv však pokud šlo o podstatu věci. Malý dovozoval jen lepší prý vhodnost větších korunních zemí na rozdíl od korunních zemí příliš malých. Ozývají se tu tak nepochybně tytéž myšlenky, jež později, postulující historicko-politickou individualitu pro celek zemí České koruny, vyznačily jednu z nejvýraznějších složek buržoasního obsahu českého státoprávního programu.¹² Ostatně v r. 1849 předcházelo již i podobně motivované úsilí o spojení Čech s Moravou z jara r. 1848, jež také česká buržoasie podporovala. Z konkrétních návrhů nevyslovil Malý ovšem ještě požadavek generálního sněmu, rovněž typický pro postoj buržoasních politiků v šedesátých letech, nýbrž doporučoval jen, očividně s ohledem na silný tehdy ještě separatismus moravský, zřízení smíšené mezisněmovní koordinační komise, složené z delegátů zemských sněmů českého a moravského.¹³

Nejcennějším však na Malého názorech nejsou jeho návrhy a kritické připomínky na okraj Stadionovy ústavy, nýbrž jeho snaha vyrovnat se opravdu zásadně s ideovými východisky. V tomto směru ocitá se v popředí jeho pozornosti historické právo, tedy pojem, který měl v následujících letech hrát vskutku roli vůdčího hesla.

Historické právo kritizuje Malý z liberálních posic.¹⁴ Jeho kritika však nenechává přes veškerou zdánlivou zásadovost a rozhodnost čtenáře ani okamžik na pochybách, že autor hledá ve skutečnosti cesty, aby smířil historické právo s přirozeným a umožnil liberální buržoasii přijetí této ideové výzbroje. Řešení, ku kterému posléze dospívá, není prosto jisté myšlenkové banálnosti; u historického práva je prý třeba rozlišovat mezi historickým právem v užším a širším smyslu. Historické právo v užším

¹¹ Nejlépe je to patrné v článku „*Koruna česká v oktrojírce*“ (N. N. 1.—2. 8. 1849), který je nejdůležitější i nejcennější z Malého příspěvků pro Národní noviny.

¹² „*Koruna česká*“: „... žeby se též úplně srovnávalo s interesem státního celku, aby v ústavě od 4. březně výslovně byla uznána koruna česká co jeden celek. Nerozumím tomu tak, aby se byla učinila z Čech, Moravy a Slezska jediná veliká korunní země, nýbrž jen tolik, aby tyto částky koruny české nebyly podřízeny bezprostředně ústřední vládě říšské, nýbrž korunní české...“.

¹³ Požadavek generálního sněmu byl vysloven v opětovém vydání článku v r. 1862 v brožuře „*Politické zlomky*“. Srv. níže.

¹⁴ Malý v „*Koruně české*“, např. praví: „... Ohražovati se historickým právem v tom smyslu vzatým jest tolik zjevně vyznávat *nedostatek všeho práva* [proloženo autorem]...“; vychází dále z myšlenky podmíněnosti všech institucí společenského

smyslu,¹⁵ tj. jakékoliv hledání oprávněnosti institucí veřejného života v prostém jejich trvání od nepaměti bez ohledu na to, že již dávno ztratily svoji raison, je zásadně zamítáno. Odporem k historickému právu v užším či možno říci vlastním slova smyslu je vyznačen Malého liberalismus a jeho protifeudální stanovisko.

Naproti tomu historické právo v širším smyslu, které u Malého není ničím jiným než českým státním právem,¹⁶ je horlivě přijímáno, a to dokonce s použitím buržoasně liberální smluvní teorie: pojem historického práva vyjadřuje prý nezrušenou platnost státoprávního postavení zemí České koruny, která byla založena smluvními vztahy mezi českým politickým národem a dynastií.

V Malého stanovisku z r. 1849 jsou tak obsaženy již všechny hlavní prvky buržoasního chápání českého státoprávního programu; zvláště výrazně do popředí vystupuje odmítání historického práva ve smyslu právní nepřetržitosti a kontinuity, jež později vždy nejvíce odlišovalo šlechtický a měšťácký výklad českého politického programu.¹⁷ Malého žurnalistický projev z r. 1849 právě proto, že je skutečnou anticipací buržoasního postoje z počátku šedesátých let — a ostatně i téměř doslovným předobrazem vlastních názorů autorových v té době — netvoří zdaleka jen pouhou zajímavou epizodu. Pro to, že jde o opravdový náběh předznamenávající další vývoj, svědčí řada souvislostí domácích i mimočeských.

Do téže doby, kdy Malý na stránkách Národních novin vykládal svoje názory na historické a státní právo, spadá pokus hr. Lva Thuna formulovat ideový program svůj a skupiny jeho spolupracovníků, usilujících o vytvoření konservativní strany.¹⁸ I když se Thun v programovém prohlášení své frakce zdaleka nezabýval těmito otázkami jako Malý, je přece jen souvislost obojího asi více než zřejmá. Malý se tak ocitá ve světle, které z něho

života „potřebou a nutností“ — jestliže neodpovídají již potřebám přítomnosti „tedy je nechrání žádné předstírání domnělého historického práva; co se přežilo musí ustoupit věci nové...“.

¹⁵ „Jen tenkrát, když se výraz historické právo uvede na nejužší svůj význam, totiž na právo, které se zakládá pouze na držení skrze jistý čas bez jiného platného titule, i my z plné duše přisvědčujeme oněm, kteří žádného takového práva nechtějí.“

¹⁶ „... jsou ale případy, kde potřeby a nutnost taková v osvědčení vešla obcím a národům tak, že s plnou vůlí a rozvahou stanovili si jisté řády a ústavy, jichž potřeba a nutnost tak dlouho musí přijímána býti za trvajících dokud trvá vůle interesentů udržeti je. Takové řády a ústavy rušiti nemá nikdo práva kromě těch, kteří jimi jsou zavázáni; vztahuje-li pak se tato zavázanost následkem smlouvy na dvě strany, nemůže žádná strana pro sebe bez svolení druhé ni žádnou změnu v tom učiniti. I toto bývá nazýváno historickým právem, ač nevhodně, ve smyslu nejširším. Ale jen v tomto jediném smyslu jest právo historické skutečným právem, na které se platně lze odvolávati...“

¹⁷ Z. V. T o b o l k a, *Politické dějiny československého národa od r. 1848 až do dnešní doby*, II, Praha 1933, na str. 35 a na řadě dalších míst.

¹⁸ T o b o l k a, l. c., I, Praha 1932, str. 151 a n.

činí mluvčího té části české buržoasie liberálního směru, která považuje za nutné vyjádřit se k oktrojírce a odlišit tak svoje měšťácké stanovisko od Thunova konservatismu, v němž od počátku převládal ráz expositury aristokratické oposice proti Stadionovi.¹⁹ Proto také Malý středem svých úvah naprosto právem učinil otázku historického práva a vztahu buržoasie k němu. Věci samé dodává dalšího významu okolnost, že to byl právě Malý, kdo sehrál vynikající úlohu i později při formulaci buržoasního programu již v době navazování politické aliance mezi ní a šlechtou.

Posléze nelze ani přehlížet, že rovněž přibližně v téže době dochází v Uhrách k jasnému vyjádření idejí o historickopolitické a státoprávní osobitosti Uherské koruny v brožurových pracech vůdčích představitelů pozdější magnátské i liberálně šlechtické oposice Szécsena a Eötvöse.²⁰ Česká buržoasie, jež i později následovala příkladu opozičních kruhů uherských daleko více, než byla sama ochotna přiznat, ponechávala jistě tyto okolnosti sotva bez povšimnutí. Tím méně překvapí pak Malého horlivé ujišťování, že mezi postavením Uher a Čech je prý značný rozdíl (totiž v přítomné době, tj. v r. 1849), neboť Uhry svým odbojem zrušily jednostranně ony smluvní svazky, které jejich státoprávní postavení určovaly.²¹

Malého projev je tedy dokladem hluboké názorové diferenciacie, která v r. 1849 počala v táboře české buržoasie probíhat. I když jeho stanoviska nesou ještě v mnohém pečeť doby svého vzniku a někde se v nich ozývají i stopy Palackého federalisačního programu,²² přece jen zásadně o nich platí, že jsou prvním náběhem k té cestě, po níž počala politicky i programově kráčet česká buržoasie po pádu Bachova absolutismu. Přitom lze již na tomto místě předeslat, že tato linie názorového a ideového vývoje nebyla zdaleka umlčena s nástupem absolutismu, jak by se snad na první pohled zdálo. Její skrytý další vývoj přešel však z oblasti politické do oblasti kulturního a vědeckého života. Třeba v omezené míře a při minimu možností, jaké poskytovalo prostředí absolutismu, rozvíjel jí dále jeden z hlavních představitelů oněch aktivistických a konservativních kruhů, na něž Malý v r. 1849 reagoval. Byl to známý český historik Tomek, jemuž i v průběhu dalších událostí na prahu šedesátých let měla připadnout významná role přímého politického prostředníka.

Když tedy česká buržoasie v nových již podmínkách na počátku obnove-

¹⁹ O tom řadu dobrých postřehů má Heidler, *Ad. M. Pinkas*, str. 14—15.

²⁰ Ke vztahům čes. a uherských konservativců srv. Tobolka, l. c., II, str. 28 a n.; Tobolka však nadceňuje význam maďarských formulací konservativního programu. Nemůže být jistě pochyb, že v podstatě stejné stavovsko-aristokratické postuláty vznikaly paralelně v Uhrách i v Čechách; Clam také nebyl tolik závislým na Szécsenovi jako soudí Tobolka (srv. níže Clamovu brožuru „Sustine et abstine“).

²¹ Malého článek „Koruna česká“.

²² Tamtéž, „...kdyby se při tom více byl zřetel bral na národnost, byly by korunní země vypadly stejnější co do velikosti, a lépe by sobě váhu držely...“.

ného konstitučního života navazovala nitky své aliance s historickou šlechtou a přizpůsobovala tomu i svůj program, revidující svá krajně liberální stanoviska osmačtyřicátnická, nestavěla zdaleka budovu svých politicko-programových idejí bez starších základů. A naopak: jedním z objektivních a logických vyústění programu české buržoasie po porážce revoluce v roce 1849 byl náběh k buržoasní adaptaci v jádře šlechtického a feudálního programu historického práva.

§ 2 Historické právo a stavovský program šlechtických konservativců z Čech

Porážka revoluce 1848—1849 neznamenalala zdaleka vítězství šlechty; alespoň ne takové, které by dovolilo provést naprostou restituci bývalých poměrů. Absolutistický režim vystřídavší krátkou konstituční epizodu po-revoluční opíral se, jak známo, třídně a mocensky vedle šlechty i o německou, jmenovitě vídeňskou obchodní a peněžní velkoburžoasii. V duchu realizace jejich zájmů provedl také řadu závažných kroků v přestavbě habsburského Rakouska z feudálního na stát buržoasního typu.

Tento vývoj nesla velmi těžce aristokracie. Ztráta prestiže i omezení skutečné moci, posílení buržoasního elementu ve státním aparátu a řada dalších okolností aristokracii jitřily a vyvolávaly ve většině jejích příslušníků opoziční nálady. Bachův pád přijali proto také šlechtičtí předáci s neskrývaným zadostiučiněním. Výraznou složkou tohoto postoje se rychle staly rozličné plány, počínaje vysloveně krátkozrakými a politicky naivními požadavky zcela zaslepených zpátečníků až k intelektuálně propracovaným a dobově „moderně“ formulovaným návrhům na nové ústavní uspořádání.

Aristokratická „protibachovská oposice“, která se ve svých očích cítila být pánem situace, snažila se tak i svými názory hrát úlohu ideologického činitele natolik rozhodujícího, aby jejích prostřednictvím dovedla zdůvodnit svoje politické záměry a cíle. V této situaci zvláštního významu nabývala šlechta z Čech, popř. českých zemí vůbec. Vlastní jádro aristokratické protibachovské oposice, jak známo, tvořila především uherská šlechta. Program uherské šlechty, ač poměrně přesně formulovaný, byl ovšem především programem uherským; viděno tedy z hlediska aristokratických stavovských a třídně sobeckých zájmů byl programem nacionálně omezeným. Jeho nacionální stránka stala se pak také opravdu v dalším vývoji oněmi otevřenými dveřmi, jimiž uherský program vytyčený na rozmnožené říšské radě magnátskou stranou šlechtických starokonservativců, počal nabývat stále vyhraněnější buržoasní obsah, a byla také i jednou z podmínek spolupůsobících k tomu, že do čela maďarského hnutí se dostala definitivně liberální strana.

Naproti tomu představitelé šlechty z Čech, nejsouce zdaleka od počátku vázáni tolik ohledy nacionálními, vyjádřili daleko otevřeněji své aristokratické požadavky, cílící přímo k pokusu o restituci dřívějšího stavu a návrat starých poměrů. V nacionálním směru bylo jejich stanovisko více než vlažné. Osou svého programu učinili pojem historicko-politické individuality, který však dovedli chápat jen jako základní princip šlechtického autonomismu jednotlivých zemí,²³ aniž byli schopni ocenit jeho význam pro rozvoj buržoasního nacionalismu.

Revoluční události r. 1848 zasáhly šlechtu v Čechách tím citelněji, že „česká“ aristokracie byla aristokracií velkých pozemkových latifundistů. Většina šlechtických patrimoní neměla však již dávno čistě agrární výrobní strukturu. Poměrně stará tradice české industrialisace sahající hluboko do manufakturního stadia průmyslového vývoje a poměrně značný podíl šlechty v nich, zainteresovával i šlechtu dosti záhy kapitalisticky. Kapitalistická orientace určité části české šlechty, s níž se ve výrazné podobě můžeme setkat již od poloviny 18. stol., neznamenal ovšem zdaleka snad výskyt buržoasních idejí v názorovém světě české šlechty či snad dokonce jejich podporu. V jistém smyslu naopak rozvoj buržoasního hnutí a kapitalistických poměrů brzdila, neboť svazovala podnikatelsky i finančně nastupující buržoazii se šlechtou, popř. patrimoniálním velkostatkem a ideově prakticky nikdy nepřekročila meze tradičního pozdního merkantilismu a osvícensko-absolutistické reglementace.

Do určité míry celý tento předcházející vývoj vyústil jaksí v koncentrované podobě právě v padesátých letech minulého století po Bachově pádu. V Čechách totiž dosti rychle začalo v průběhu této doby zakořeňovat poznání, které většinu představitelů zdejší šlechty odvádělo od pouhého přání restituovat předrevoluční feudální vztahy. Ve šlechtě tu probíhala pozoruhodná fáze její kapitalistické aklimatisace, která byla podmíněna přímo orientací na kapitalistické podnikání v zemědělství, na přeměnu patrimoniálního velkostatku ve velkostatek realizující kapitalistickou pozemkovou rentu. Předpokladem toho bylo ovšem především poznání výhodnosti vyvazovací akce a snaha její výsledky co nejlépe využít. Působil jistě i přirozený realismus věcného uvažování odhalující stále zřejměji praktickou neproveditelnost plánů na prostou obnovu starých poměrů. Všechny tyto proměny byly doprovázeny u aristokracie až nezvyklou ideologickou aktivitou.

Jednou z hlavních forem, v nichž se ustálila formulace šlechtických požadavků v Čechách, byl program aristokratického autonomismu, postulujícího samosprávu pro české království. V padesátých letech módní idea

²³ Upozornil na to již T o b o l k a, l. c., II, str. 17, 27, 35 a na celé řadě dalších míst.

„selfgovernmentu“²⁴ stala se tu ideovou platformou, od níž si část šlechty v Čechách i jinde slibovala splnění svých záměrů a obnovu svého mocenského postavení. Myšlenka samosprávy byla ostře vyhrocována proti byrokratickému centralismu. Zároveň však právě za pomoci idejí o selfgovernmentu byla zbavována v rukách šlechty svého liberálního obsahu. Tak byl z ní učiněn nástroj aristokratického stavovského autonomismu, neboť podle tehdy mezi šlechtickými předáky převládajícího mínění jen co možná nejširší samospráva vybudovaná na principu stavovské reprezentace opravňovala u šlechty naději hrát i v nových podmínkách významnou roli.

O to zde také především šlo. Spojení se dvorem, přednost v obsazování úřadů a vysokých státních funkcí, popř. přímé účastenství na řízení státu ve skupině dvorské šlechty, to vše většinou vysoké aristokracii zůstávalo i nadále v nedotčené míře. Co však ztratila a den ze dne i znovu ztrácela, byla bývalá prerogativa místní; tam, kde ležela její panství, musela se šlechta zbavená stavovských výsad stále více obávat kapitalistické konkurence svých bývalých poddaných i nových podnikatelů, kteří, zvláště jako členové obecních zastupitelstev, mohli nabýt rozhodujícího slova na kdysi patrimoniálním venkově a lehce odsunout do pozadí místního velkostatkáře. Proto šlechta horlivě podporovala nejen myšlenku teritoriální samosprávy (zvl. zemské), nýbrž v první řadě samosprávy zájmové (na jejím základě pak i samosprávy okresní a místní), navazujíc v tomto směru zčásti přímo i na bachovské zřízení obchodních a živnostenských komor. Zájmová samospráva kombinovaná se samosprávou teritoriální podle šlechtou využitého hesla „zastoupení všech interesů“²⁵ měla být hlavním prostředkem konkrétní realizace obnoveného stavovství ve veřejném životě.

•

Hru těchto zájmů a jejich ideový odraz nejlépe vyjadřovala dobová politická brožurová publicistika. Dobrým dokladem toho je především polemika vzniklá kolem brožury „*Nach dem Reichsrathe — Eine Stimme aus Böhmen*“ (1860).²⁶ Autor „Stimme“ byl aristokrat dávající okázale najevo svoji přizpůsobivost novým poměrům. Neskrýval také výhod plynoucích mu z toho právě jako velkostatkáři; naopak na ně výslovně poukazoval a nezištně s nimi seznamoval své aristokratické soudruhy. Přes liberální a zdánlivě všemi předsudky pohrdající stanovisko není těžké z jeho vývodů rozpoznat jen ledabyle zakrývanou blahovůli a zásadní konservatismus,

²⁴ V podrobnostech o celé věci srv. níže; jinak ze starší literatury zvl. A. L. Brá f, *Samospráva v Tobolkově České politice*, II, 2, str. 255 a n.

²⁵ Dostalo se i do Říjnového diplomu.

²⁶ T o b o l k a (Dějiny II., str. 38) vyslovil domněnku, že jejím autorem byl majitel blatenského panství bar. Robert Hildprandt, ač sám uvádí i další mínění Thurn-Taxisovo, který za jejího autora označil bar. Alex. Helferta.

který byl sice ochoten slevit co do formy, nikoliv však co do obsahu daných vztahů. V dalším je zvláště ostře odmítán byrokratismus. Autor brožury se představuje jako horlivý přívrženec samosprávy, který neváhá kritizovat i šlechtu za to, že se nedovedla orientovat v nových poměrech a že se straní veřejného života, mimo jiné prý i tak, že ignoruje český kulturní život.

S odpovědí proti „Stimme“ vystoupil jiný příslušník aristokratického tábora, který svoji brožuru nazval „*Bemerkungen über Verhältnisse des böhmischen Adels*“ (1860).²⁷ Jeho spisek byl reakčním dílkem nejhrubšího zrna. Tvůrce je mluvčím oněch kruhů ve šlechtě, které se nedovedly ve své krátkozrakosti a omezenosti smířit s ničím. Na pomoc své marné snahy obrátit kolo dějin volá především příklady z historie. Argumentuje páté přes deváté; prostoduše viní ze všeho „frivolnost doby“, „encyklopedisty“ a „siècle Louis XIV“. Naivně sobecky vypočítává materiální ztráty, které šlechta v r. 1848 a v následujících letech utrpěla. Neopouští téměř nikde naříkavý tón, podivuje se nejvíce tomu, že prý šlechta nebyla deklarována revolucí, nýbrž naopak „stranou nad revolucí zvítězivší“, (tj. v dikci autora Bachovým režimem). Svoje výklady pak končí v této souvislosti poněkud komickým tvrzením, že je prý třeba svobodomyslné ústavy. Aby nebylo však pochyb, dodává hned, že v ní nutno počítat i se šlechtou.

Autor „Bemerkungen“ byl jistě méně než průměrným myslitelem. „Bemerkungen“ samy jsou však výborným obrazem nálad ve šlechtě. Dokumentují dobře skutečnost, že z nové situace, vzniklé po revoluci, dovedla jen část aristokracie vyvodit závěry, které alespoň po vnější stránce dbaly logiky dějin, zatím co ostatek šlechty setrval v krátkozrakém a otevřeném reakčnictví. Že představitelem této „pokrokové“ části šlechty byl autor „Stimme“, dokázal ještě přesvědčivěji než svou původní brožurou novým spiskem stejného druhu nazvaným „*Der Unbekannte dem Unbekannten*“, kterým odpovídal přímo na vývody „Bemerkungen“.²⁸ Co v této replice autor „Stimme“ předkládá v první řadě veřejnosti, je kromě několika příkladů ilustrujících pronikavě názorový svět tehdejší šlechty, dobře promyšlený program samosprávy. Navrhuje se zde naprosto přesně vypracovaná soustava samosprávných orgánů včetně návrhu nejdůležitějších zásad volebního řádu.²⁹ Nárys samosprávné organizace vychází z úrovně

²⁷ Vyšla v Praze nákladem Řivnáčovým.

²⁸ Vyšla v Praze r. 1861 nákladem Andréovým s podtitulem: *Offene Antwort der „Stimme aus Böhmen“ zu den Verfassern der Broschüre „Bemerkungen...“*.

²⁹ Svůj návrh formuluje autor „Stimme“ takto: základem politického života má být okresní shromáždění, složené z poslanců místních obcí (měli být voleni z obecních starostů na dobu 6 let a každoročně třetinou obnovováni), šesti největších velkostatků a šesti největších průmyslníků z okresu; na krajském shromáždění měli podle představ autora „Stimme“ zasedat zástupci okresních obcí, velkostatku, obchodních a živnostenských komor, medicínských kolegií, královských měst, větších průmyslo-

orgánů okresní samosprávy a jeho páteří je stavovství a vzájemná nerovnost volených představitelů.³⁰ Obojí pak vyjadřuje zvláště dobře osnova volebních předpisů, v níž základem jsou nepřímé volby a nadto se volební řády hemží ještě řadou různých vylučujících kritérií. S tím souvisí do určité míry i odpor k buržoasní inteligenci a jejímu sklonu k politickému profesionalismu, se kterým lze se rovněž setkat v hojné míře u šlechtických ideologů.³¹

Plán restituce stavovských institucí jeví se tak být skutečným jádrem programu aristokratické šlechtické protibachovské oposice. Principy, ze kterých šlechta v Čechách vycházela ve svých politických požadavcích i v úvahách o nich, byly ostře namířeny proti všem základním zásadám buržoasního konstitucionalismu, včetně občanské rovnosti. Idea historického práva v nich hrála jen velmi podružnou roli. Přichází nanejvýše jako jedno ze zdůvodnění stavovského programu, poukazujíc na tradiční šlechtická privilegia; a to ještě ne u všech hlasatelů šlechtického stavovství, typicky jí pomíjí např. právě autor „Stimme“, který rád staví na obdiv svůj liberalismus. Určitěji ji nacházíme naopak rozvinutou u vlastního tvůrce tohoto stavovského korporativistického programu a pozdějšího vůdce tzv. historické šlechty z Čech *Jindřicha Jaroslava hr. Clama-Martínice* (1826 až 1887), držitele starého smečenského fideikomisu. Byla to v té době nepochybně jedna z nejinteligentnějších a nejbystřejších hlav mezi šlechtou v Rakousku. V souvislosti s jeho osobou lze se již ve starší literatuře dočíst mnoho o jeho povýšeném aristokratismu a myšlenkovém grandseigneurství.³² Tato charakteristika je asi správná, pokud vystihuje jeho osobní vlastnosti i způsob jeho životního a názorového postoje, zvláště bezostyšnou otevřenost, s níž formuloval požadavky své třídy. Na druhé straně však nelze přehlédnout, že Clam-Martínice byl současně i jedním z mála šlechticů, kteří přes svoji konservativní omezenost dovedli otázku postavení šlechty v soudobé společnosti domyslit opravdu do nejzazších důsledků a kteří nadto byli s to svůj program stavět opravdu velkoryse ve spojení s pokusem o řešení celorakouských problémů. Clamův význam pro vývoj politické ideologie v Rakousku na přelomu padesátých let osvětluje i skutečnost, že ve svých politických plánech kalkuloval i s hlavními anta-

vých míst (nad 5000 obyvatel) a vyššího duchovenstva; zemský sněm měl být složen obdobně jako krajské shromáždění.

³⁰ Stavovství v pojetí autora „Stimme“, o němž se tvrdí že není totožným s feudálním stavovstvím, je opřeno o teorii o zastupení všech zájmů: „...als die Grundlage des modernen Gesellschaftsorganismus aber habe ich...die Association realer praktischer Interessen hingestellt (str. 28)“ podtrhuje autor zmíněné brožury.

³¹ Brožura „Der Unbekannte“, str. 25; rovněž u jiných aristokratů, zvl. u Clama v jeho letáku „Die Antwort“ (níže): „diese »Ritter vom Geiste« müssen ihren Anspruch auf Vertretung somit erst nachweisen“.

³² A. Denis, *Čechy po Bílé hoře*, II, 3, Praha 1911, str. 36.

gonismy buržoasní společnosti: velmi dobře a přesně rozeznával cestu, po níž se liberální buržoasie dostávala stále více napravo a na níž se ocitala vždy v ostřejším rozporu se svým dějinným protihráčem — proletariátem.³³

Východisko Clamova stavovského programu, a to ještě v r. 1859, tedy před jeho povoláním do rozmnožené říšské rady, tvořilo poznání, které bylo současně i jakýmsi obecným míněním šlechty v Čechách a bezpochyby i jinde. Bylo to poznání, že šlechta po r. 1848 nezbývá sice již téměř nic z bývalých patrimoniálních práv, že však stále ještě disponuje vedle reálné společenské moci, spočívající ve vlivu šlechtické třídy na státní aparát a vojsko, obrovským hospodářským potenciálem v podobě velkostatků, resp. bývalé dominikální půdy.³⁴ Clam náležel nejen k oněm, kteří byli ochotni se tím spokojiti, nýbrž i k těm, kdož věděli, že lze právě v této skutečnosti nalézt nový prostředek vzestupu šlechty. Že šlechta jsou především velkostatkáři, tedy důraz na její ekonomické postavení, to je něco, co se objevuje nejen u Clama, nýbrž co počíná být šlechtou na konci padesátých let zdůrazňováno na všech stranách. Je to, jak ještě dále vysvitne, přímo základ šlechtického programu kapitalistické aklimatisace, která má přinést šlechtě nové upevnění jejich posic a navázat i nové nitky mezi ní a tou částí buržoasie, která vlastnila již v té době v celé řadě případů drobnější deskové velkostatky (k ní náležel, jak známo, i Palacký a krátce po té i Rieger). Na to, že šlechta jsou bývalé vrchnosti, mělo se tedy rychle zapomenout. Cílem byla v podstatě pruská cesta pronikání kapitalistických vztahů na venkov. Na venkově měla se vytvořit nová supremacie šlechty, ovšem nikoliv jako aristokracie rodové, nýbrž jako velkostatkářů, spolu s novou kapitalistickou závislostí bývalých poddaných sedláků.

Tento rys aristokratického programu v době, kdy Clam počal s formulací svých myšlenek o stavovském uspořádání společnosti, nebyl však ještě plně rozvinut. Tato jeho stránka se však velmi rychle prohlubovala, jak je to dobře patrné v teoretické oblasti z vývodů autora brožury „Stimme“. Současně ze strany šlechty nechybělo ani pokusů o vytvoření předpokladů pro její praktickou aplikaci. Tzv. politické sblížení šlechty s buržoasií na počátku šedesátých let bylo doprovázeno úsilím šlechty proniknout do

³³ Clamova brožura „Sustine et abstine“; str. 10: „Das Bürgerthum (ich nehme hier lieber den französischen Namen) — die Bourgeoisie, welche nun freilich in den Gassen der Städte, wo derlei Constitutionen gebraut wurden, die Mehrzahl bildete, vergass, dass hinter ihr (podtrhuje autor) noch hundertmal grösser Massen gar bald das „im Namen der Menschenrechte“ errungene Recht der Stimmenmehrheit siegreich ihren schwachen Händen entreissen würden“.

³⁴ Dobře to ilustrují výroky téže brožury: šlechta prý stále ještě má „den geschichtlichen Glanz, der im Geiste seiner Mitbürger lebt! dann sein geschichtliches Bewusstsein, und endlich seinen Grundbesitz (str. 7); v předmluvě téže brožury se praví (str. 6): „dass unsere, in Erz gewappneten Väter uns an Ehre und Grundbesitz eine Erblasse, auf dem frommer Sinn und frischer Muth inmitten des nüchternen Jahrhunderts getrost seinen Anker werfen und der Zukunft entgensehen kann.“

místních okresních hospodářských spolků a jednot,³⁵ zakládaných jako zájmové organizace zemědělců. Šlechta chtěla zde získat předsednická místa a snažila se tak ovládnout tyto korporace, zcela v intencích Clamova programu a názorů brožurové literatury.

Do tohoto prostředí dobře zapadá i velká pozornost, kterou soudobá politická publicistika věnovala anglické společnosti, zvláště postavení šlechty v ní. Politické brožury psané z posic šlechty nešetřily obdivnými slovy, popisující vztahy anglických velkostatkářů a jejich nájemců.³⁶ Anglický „landlord“ je vydáván za vzor pro rakouského šlechtice-velkostatkáře vždy a ve všem; v jednom ovšem nejvíce: v tom, že si dovedl udržet svoje exklusivní aristokratické postavení v klasické zemi kapitalismu.

Clam v r. 1859, když počal na politickém jevišti hrát stále výrazněji se rýsující roli, nebyl zdaleka politickým nováčkem. Byl do jisté míry přímo příkladně předurčen k tomu, aby se stal vůdcem nejkonservativnější šlechtické oposice. Absolvoval sice v podstatě jen obvyklou kariéru vysokého byrokrata, přerušenu však několika významnými epizodami. Do politického života se snažil dostat již v poměrně velmi mladém věku v r. 1848. Tehdy už vystupoval jako krajní nepřítel revoluce, jsa chráněncem Windischgrätzovým, který také výslovně jeho názory schvaloval.³⁷ Později, jak se zdá, se od Windischgrätze odklonil, funguje jako referent Stadionova ministerstva.³⁸

Svůj stavovsko-aristokratický program formuloval v r. 1859 Clam nejjasněji v brožuře „*Sustine et abstine*“.³⁹ Její název sám měl již vyjadřovat jakési politické a životní krédo aristokrata, který se cítí sice dotčen tím, co mu vzal r. 1848, neodmítá však přesto veškerou politickou součinnost a je ochoten za cenu jistých výhod pro sebe i dále spolupracovat, nezapomínaje ovšem náležitěho aristokratického odstupu. Co zde Clam navrhoval, byl aristokratický, stavovsko-korporativistický program omezený vědomě jen na šlechtu. O postavení ostatních tříd společnosti se autor sice formálně nestaral, z jeho výkladu však jasně vyplývalo, jak naopak počítal s tím, že budou musit následovat příkladu stavovsky se organizující šlechty. Clamův program byl tedy přes zdánlivé omezení na šlechtu programem

³⁵ Příkladem toho jsou především Schwarzenbergové; o jejich postupu na shromáždění místní hospodářské jednoty v Písku v r. 1861 srov. W. W. Tomek, *Paměti z mého života*, Praha 1905, II, str. 2.

³⁶ Např. „*Stimme*“, str. 73 a n.; u Clama a jiných má tento obdiv podobu myšlenek o „selfgovernmentu“.

³⁷ V r. 1848 vydal leták s vyhraněně reakčním a konservativním obsahem. Zajímavé je, že Windischgrätz jej zaslal Clamově matce s pochvalným průvodním dopisem (SÚA — Clam. & Mart. rod. archiv — krab. č. 94, korespondence s Windischgrätzem).

³⁸ Běžné údaje životopisné o Clamovi srov. zvl. v jeho nekrologu ve „*Vaterland*“, roč. 28, ze 6. 6. 1887; ve Stadionově ministerstvu byl referentem pro české země (Clamův dopis sestře z Olomouce 29. X. 1848 — rod. archiv. — krab. č. 91).

³⁹ Vyšla v Praze r. 1859 v komisi kníhkupectví Calve.

pro celou společnost. A zdánlivé omezování ve skutečnosti jen aristokratickým gestem, které chtělo ve smyslu hesla „sustine et abstine“ vzbudit dojem, že šlechtě nejde o nic jiného než o její vlastní záležitosti.

Byl-li šlechtický program české aristokratické protibachovské oposice na jedné straně opřen o otevřené doznání hospodářské moci šlechty spočívající ve velkostatku, snažil se Clam na druhé straně, ač jinak sám hojně užíval ekonomické argumentace, dát celé věci jaksi i nový ethos. Aby alespoň poněkud zakryl zpátečnický sobecký ráz svého programu snažil se tvrdit, že v něm nemá jít o prosté navazování na staré předbřeznové politické a právní instituce, nýbrž o „nové“, „živé“ šlechtické stavovství opřené o obnovené ideály rytířské.⁴⁰

Nový ethos šlechtictví a renesance rytířské kultury jako východiska pro aristokratický názor na svět a společnost šly ovšem špatně dohromady s důrazem na hospodářský význam velkostatku, jakož i se stálým ohlížením se po anglických vzorech; motiv, který u Clama byl ostatně podmíněn i rodinným původem.⁴¹

Jako hlavní konkrétní opatření navrhoval Clam ustavení šlechtických komor, které se měly stát nejvlastnější bází obnoveného a živoucího stavovství.⁴² Šlechtické komory jako hlavní orgán stavovské samosprávy šlechty měla volit provinciální zemská synoda šlechty. Její kontinuitu s předbřeznovým stavovským sněmem Clam ostře odmítal. Speciální stavovští úředníci měli kromě toho podle Clamových představ obstarávat ještě řadu drobnějších funkcí, zvláště vedení desk zemských. Stavovská organizace šlechty měla reprezentovat nejen šlechtu, nýbrž především velkostatek. Aby toto zdání bylo vzbuzeno dokonale, byli do ní připuštěni podle Clamových plánů i občanští vlastníci deskových statků. Clam se zabýval rovněž myšlenkou kooptovat sem dokonce zástupce sedláků.⁴³

Vedle stavovsko-korporativistické složky měl Clamův program ještě druhou, velkorysejší stránku, týkající se federalistického uspořádání celé říše. Clam si v r. 1859 věc představoval tak, že z komor by bylo obesíláno sedm říšských rad,⁴⁴ takže celek habsburské monarchie se měl stát fede-

⁴⁰ *Sustine*, str. 25 — ještě výrazněji je to patrné u Wurmbbrandta (níže).

⁴¹ Po matce byl Angličanem (jeho matka byla dcerou lorda Clan Williamse).

⁴² Ke Clamovu programu Tobolka, *Dějiny české politiky nové doby*, Česká politika III, str. 190; T. zde však pomíjí konkrétní podobu jeho postulátů, zvl. šlechtické komory, a další úkoly stavovské samosprávy.

⁴³ *Sustine*, str. 15.

⁴⁴ Tamtéž, str. 18. Takovéto federalizační snahy měly — zvláště pokud šlo ve šlechtickém programu o spojení zemí České koruny, o němž je podrobně řeč níže v textu — v Čechách kořeny již v stavovských plánech předbřeznových; srov. k tomu o brožurách „*Böhmens Zukunft und Oest. Politik*“ (1844) a „*Zwei Fragen aus Böhmen*“ (1845) v práci J. Kaprasy, *Český program státoprávní, Idea československého státu I*, Praha 1936.

rací sedmi částí. Není jistě pochyb, že tato myšlenka Clamova programu je příbuzná teorii historicko-politických individualit, kterou Clam hájil na rozmnožené říšské radě a která byla páteří tzv. vóta většiny a základem říjnového diplomu. Tento motiv Clamova programu zaslouží zvláštní pozornosti. Clam totiž opírá svoje postuláty v podstatě o dvojí myšlenku, pokud jde o zřetel na územní organizaci v nich: jednak o myšlenku zemského autonomismu (šlechtické komory v každé zemi, provinční šlechtická synoda), jednak ve vztahu k českým zemím o státoprávní platformu, neboť země České koruny (o Slezsku sice výslovná zmínka chybí, z celého výkladu není však pochyb, že bylo pomýšleno i na ně) mají tvořit jeden z oněch sedmi federálních celků. Uvážíme-li, že to byl právě zemský autonomismus, který později, když buržoasie v souvislosti se svojí interpretací programu historického práva vytyčila požadavek státoprávního postavení celé České koruny, nejvíce odlišoval šlechtický program od buržoasního, nabývá jistě tato dvojí stránka Clamova programu tím větší zajímavosti. Jak se zdá, jde o doklad, že šlechta v době, kdy ještě počítala s tím, že se může stát rozhodující silou v celku České koruny, podceňujíc buržoasii, počítala se státoprávním postavením českých zemí jako se samostatným základem programu historického práva.

Spojení státoprávního programu se stavovským bylo asi specifikem Clamova stanoviska. Jiní jeho aristokratičtí kolegové, ač v podstatě počítali rovněž s korporativismem jako s jedinou záchranou šlechty, byli jiného názoru. Tak například autor „Stimme“ se velmi ostře posmíval programu historicko-politických individualit, odlišuje se tak podstatně od Clama.⁴⁵ Clam a autor „Stimme“ představují zřejmě dvojí názorové křídlo stavovského programu. Clam je otevřený konservativce, zdůrazňující vedle ekonomických s oblibou také etické základy svých názorů. Jeho názory mají silnou složku zpátečnické fantastičnosti, která ve své sobecké povýšenosti nechce vzít nic na vědomí a v jádře naivně ignoruje společenský vývoj. Autor „Stimme“ je sice také korporativista, ale takový, který usiluje o co největší liberální nátěr svých idejí a počíná si ve všem daleko obratněji než Clam. Clamovo stanovisko však právě proto, že bylo „historičtější“, snažíc se využít i obnovený kult rytířství, mělo více smyslu pro historismus státního práva českého a bylo tak i bližší nacionálnímu stanovisku české buržoasie, ač Clam sám pro nacionální požadavky měl v té době velmi málo smyslu a ač byl otevřeněji konservativní než řada jeho soudruhů. Odtud vedla ovšem již logická Clamova cesta k obhajobě historicko-politických individualit jak ji formulovala uherská strana na rozmnožené říšské radě a k spojenectví s buržoasií.

⁴⁵ *Stimme*, str. 30 a n. se velmi ostře obrací proti historickým individualitám; Clam a jeho frakce proto také zamítli stanovisko „Stimme“ *Tobolka*, *Dějiny II.*, str. 39.

Clamovo původní stanovisko však buržoasii a její postavení ještě ignorovalo. Jak bylo již uvedeno, navrhoval Clam korporativistickou organizaci jen pro šlechtu a o ostatních „stavech“ byl přesvědčen, že budou musít následovat příkladu šlechty. Určité podcenění buržoasie a jistý nedostatek smyslu pro realitu mu také vytýkal v odpověď na jeho brožuru „Sustine et abstine“ jiný známý předák aristokracie z doby předbřeznové i porevoluční Vilém hr. Wurmbandt.⁴⁶ Wurmbandt, ač jinak s Clamem horlivě souhlasil, pozastavoval se přece jen nad tím, že Clam soustřeďuje ve svém programu pozornost jen k plánu stavovských korporací, zcela opominul možnost reprezentativního zastoupení podle zásad buržoasního konstitucionalismu. Wurmbandt pochyboval i o některých jiných stránkách Clamových formulací (např. monopol šlechty při vedení zemských desk). Zato se oba shodovali v tom, že je třeba oživit materiální i ideové opory šlechtictví (fideikomis měl být automatickým privilegiem každého šlechtice; šlechtictví mělo být propůjčováno i „ad personam“ a mělo být v tomto případě spojeno s doživotní rentou apod.).

Na Wurmbandtovy výtky Clam odpověděl rozhodným odmítnutím principů konstitucionalismu a zásad o dělbě moci ve státě. Tvrdil dokonce velmi apodikticky, že konstituční instituce se pro Rakousko nehodí.⁴⁷

Vývoj následujících let, ba měsíců, vyléčil však Clama rychle z této rozhodnosti. Na rozmnožené říšské radě se střetil s pokročilou a svých požadavků si dobře vědomou německou buržoasií. Nová situace nutila ovšem šlechtu k tomu, aby jí přizpůsobovala i svůj program. Výhradná a výlučně stavovsko-korporativistická formulace byla předem odsouzena k zániku. Skutečně také pozorujeme v l. 1859—1860, že od původně vypjatého stavovství se ve šlechtickém programu upouští a aristokratický program se přeorientovává spíše na formulace souvisící se samosprávnými požadavky, jak o tom byla učiněna rovněž již zmínka. Dokladem toho jsou zřejmě názory autora brožury „Stimme“, který psal po Clamovi a který také již svoje korporativistické stanovisko vyjadřuje v pojmech týkajících se samosprávných orgánů a jejich hierarchie. Stejný vývoj je ostatně patrný i u Clama.⁴⁸

Orientaci k praktickým otázkám samosprávy a k pokusu uplatnit v jejím rámci svůj aristokraticko-korporativistický program umožnil šlechtě i plán

⁴⁶ Blíže o něm C. v. Wurzbach, *Bibliographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, sv. 58, str. 303, J. Borovička, *O návrhu hr. Wurmbandta z 22. února 1848 k výboru zemskému na přeměnu stavovského sněmu*. Věstník král. čes. společnosti Nauk, tř. fil.-hist.jaz. ,roč. 1913; Tobolka, *Dějiny*, II, str. 17. — Wurmbandt reagoval na Clama letákem „*Offener Brief des Grafen Wilhelm Wurmbandt an den Verfasser der Flugschrift »Sustine et abstine«*“, Praha 1859.

⁴⁷ Šlo o leták: „*Die Antwort des Verfassers der Broschüre Sustine et abstine auf den offenen Brief Seiner Erlaucht des Grafen von Wurmbandt*“, Praha 1859.

⁴⁸ Svědčí o tom jiný Clamův leták vydaný tentokráte bez nadpisu a věnovaný připravovanému obecnímu zřízení; „*Die wesentlichen Gebrechen des Gemeindegesetzes v. 24. 4. 1859*... [zmiňuje se o něm Tobolka v *Dějínách české politiky*, str. 190 v pozn.].

vydat nové obecní zřízení, jehož realizace byla započata již Bachem. V řadě otázek s tím souvisejících zainteresoval šlechtu bezprostředně a konkrétně především problém začlenění bývalého patrimoniálního velkostatku do systému obecní samosprávy. Dřívějším „milostivým vrchnostem“ byla zvláště nesnesitelnou myšlenka, že by jejich panství měla administrativně podléhat bývalým poddaným zasedajícím v obecním zastupitelstvu.⁴⁹ Celá záležitost nabývala pro šlechtu významu i proto, že podobný pokus učiněný již ve stadionovském obecním zřízení zatím selhal. Šlechta cítila tedy rozhodující okamžik a snažila se i tentokráte vyřešit věc ve svůj prospěch. Krajní konservativci usilující o naprostou exempci šlechtické půdy z obecního zřízení zůstávali však v menšině. Neaktivnější část šlechty chápala naopak, že jejich velkostatky by se tak dostaly do nežádoucí izolace, která by zabraňovala na venkově využití kapitalistických poměrů ve prospěch šlechtických velkostatkářů.⁵⁰ Snažila se proto touto cestou prosadit svůj stavovský program.

Určitá část šlechty z Čech chápala posléze i nebezpečí národní lhostejnosti a aristokratického kosmopolitismu. Vedle svobodomyšlně orientovaného autora „Stimme“ snažili se tuto „národní politiku“ pěstovat zvláště Schwarzenbergové. Náčelník jejich rodu, autor bizarních letákových spisků a romantický „poslední lancknecht“ Bedřich⁵¹ rád zdůrazňoval na rozdíl od Clama, ač konservativcem byl snad ještě tužším než smečenský pán, svoje sympatie k českému národu. Jeho nacionalismus byl ovšem v první řadě velmožskou libůstkou, kterou dráždil nenáviděné liberály a pomocí níž si vyřizoval své osobní účty a kyselosti. Bez významu však nezůstal. Bedřichovým potomkům a příbuzným umožnil jednak proniknout do vedení pozdější historické šlechty, jednak jim pomáhal ve snaze uplatnit vliv v rolnických jednotách a zájmových sdruženích, což pro ně jako největší velkostatkáře v zemi mělo význam prvořadý.

•

Program šlechtické protibachovské oposice z Čech vycházel ideově z diametrálně odlišných zdrojů, než jakými byla živena hesla revolučních let a politické požadavky buržoasie. Šlechta vystupující na konci padesátých let politicky aktivně byla — možno říci — v určité výhodě proti buržoasii, neboť svoje požadavky opírala o ideově „modernější“ a čerstvější východiska. Zatím co v revolučních letech nedovedla v Čechách šlechta kromě tehdy ještě nevýrazných zásad státoprávních postavit proti buržoasnímu

⁴⁹ Dobře to ilustruje a dokládá brožura „Die Bildung von Gutsgebieten in Böhmen“ von einem Mitglied der böhmischen Gemeindekommission, Praha 1860 (Tempšky).

⁵⁰ Nejvýrazněji je to patrné na autorovi brožur „Stimme“ (str. 73, 77) a „Der Unbekannte“ (např. str. 16).

⁵¹ J. B. Novák, Ze zápisů posledního Lancknechta, ČČH, XXXI. (1925), str. 141 a n.; Lancknecht Bedřicha Schwarzenberga Fragmenty, Praha 1934, vyd. K. Schwarzenberg.

konstitucionalismu v podstatě nic, byla na konci padesátých let ve výhodnější situaci. Na podporu svých stanovisek využívala nyní velkého bohatství státoprávních myšlenek čerpaných z německého romantismu, německé idealistické filosofie a v neposlední řadě i z působení idejí německé školy historickoprávní. Šlechta tedy nejen v oblasti materiálně ekonomické, nýbrž i na poli ideovém se snažila nalézt znovu ztracenou půdu. A snažila se o to způsobem, který na svou dobu vyhlížel moderně a módně bez přídechu zpátečnického konservatismu. Z těchto zdrojů přijímala šlechta ve svém programu nejen důraz kladený na mravní hodnoty šlechtictví, kotvící prý ve středověkém rytířství, což byly celkem obvyklé rekvisity běžné romantismem inspirované módy, nýbrž i řadu dalších daleko hlubších podnětů.

Německá romantická státoprávní věda, ostře odmítající přirozené právo a liberální konstitucionalismus, poskytla šlechtickému programu jedno z hlavních ideových východisek. Šlechtický program v Čechách na konci padesátých let a ideové stanovisko pozdější české historické šlechty navazují přímo na myšlenky romantické státoprávní vědy,⁵² jak byly v Rakousku prostředkovány v padesátých letech působením dvou vynikajících státoprávních myslitelů, jakými byli *Friedrich Julius Stahl* a *Lorenz v. Stein*. Oba náleželi k výrazným a vyhraněným individualitám právního a politického myšlení v polovině minulého století a současně k nejpravějšímu křídlu filosofického idealismu v Rakousku.

Stahl,⁵³ vycházející ze *Schellinga*, ostře odmítal jakékoliv smluvní a přirozenoprávní pojetí, opíraje se o krajně metafysický a antiracionalistický výklad státu. Svými názory stál blízko první generaci německé historickoprávní školy, jejíž ideje doplnil a dovršil svou filosofickou spekulací. Dodával tak filosofického posvěcení především onomu státoprávnímu historismu, který se tak výrazně projevil v požadavku historicko-politických individualit.

V jistém smyslu ještě významnější a zřejmě i vlivnější osobností byl *Stein*.⁵⁴ Nastoupil ve Vídni na starou státoprávní katedru *Sonnenfelsovu*, na níž vystřídal *Kudlera*, který byl ještě více ekonomem a kamentalistou než státoprávní vědcem. Zásluhou *Steinovou* bylo především obnovení významu státoprávních studií, které po smrti *Sonnenfelsově* prodělávalo zde značnou krizi. Na rozdíl od *sonnenfelsovskeho* osvícenství postavil státoprávní vědu na zcela jiný základ. Jsa hegelovcem opravdu universalistického roz-

⁵² Poukázal na to již *Tobolka*, *Dějiny*, II, str. 16—17.

⁵³ *E. Landsberg*, *Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft*, III. 2, München-Berlin 1910, str. 372—3 (text), str. 172—3 (pozn.); k *Stahlovi* poměru k historickoprávní škole srov. i *G. Del Vecchio*, *Lehrbuch der Rechtsphilosophie*, Berlin 1937,

⁵⁴ K *Steinovi Landsberg*, l. c., str. 718—727 a 312—314; k jeho působení na *Gneista Bráf*, l. c.

pětí, působil zvláště svými sociologickými názory, které zahrnovaly i ná-
běhy společensky reformistické. Hegelovské ideje jím dále domyšlené a
zpracovávané oplodnily především jeho úvahy o společnosti a státu, jež vy-
hrotil v chápání obojího jako samostatné individuality. I jemu tedy a pa-
trně především jemu byla tak ideově poplatná doktrína o historicko-polí-
tických individualitách, alespoň pokud jde o její rozvinutí v neuherské
části Rakouska.

Rovněž stavovský korporativismus nalézal své zdůvodnění v teoriích
Stahlových a Steinových, stejně jako v myšlenkách raného německého ro-
mantika-státovědce *Adama Müllera*, s nímž v úzce přátelských stycích byla
v Čechách rodina Clamova.⁵⁵

I své postuláty týkající se samosprávy opřela šlechta z Čech o hlediska
rozcházející se s buržoasně liberální platformou. Oblíbeným ideovým vý-
chodiskem, kterým aristokraté v čele s Clamem nejvíce argumentovali,
bylo učení o *anglickém selfgovernmentu*. Systém anglické správy stal se
během padesátých let vzorem pro správní reformu připravovanou Pruskem.
Na tomto pozitivním základě rozvinula se rychle administrativistická na-
uka, která znamenala ve své podstatě aplikaci romantické státovědy na
daný předmět. Odmítala francouzské liberálně konstituční učení, které
samosprávu ideově zakotvovalo ve známém principu dělení moci ve státě,
rozmnožujíc toto tradiční schéma o čtvrtou moc („*pouvoir municipal*“),⁵⁶
považovanou za základ samosprávných institucí. Určitá konkrétní speci-
fika historického vývoje anglického státního zřízení byla těmito názory
natolik zabsolutněna, že se mohla stát oporou nové administrativistické
nauky. Samospráva ve smyslu těchto idejí, které v Německu hlásal hlavně
Rudolf v. Gneist,⁵⁷ známý autor prací o anglickém ústavním vývoji, byla
považována za relativně samostatnou součást státního aparátu, která
v místním měřítku se podílela za spoluúčasti privilegovaných vrstev oby-
vatelstva zásadně na všech úkolech státní správy.⁵⁸ Byla to tedy v pod-
statě koncepce jakési správní decentralisace na rozdíl od centralisticky
pojímané samosprávy v duchu francouzské konstituční doktríny. Šlechtu
v Čechách operující v této souvislosti hesly „živé samosprávy“ nejvíce
ovšem lákala možnost vyřídít tak nenáviděný byrokratismus a zajistit si
nový vliv ve státním aparátě, který v nižších instancích v průběhu bachov-
ských reforem ztrácela. Šlechta doufala, že se zbaví odborně vedeného

⁵⁵ Clam-Martinic, rod. arch., krab. č. 35 (korespondence s Müllerem); k osobnosti
Müllerově J. Baxa, *Adam Müller*, Jena 1930.

⁵⁶ Landsberg, l. c., str. 963—975.

⁵⁷ J. Hatschek, *Die Selbstverwaltung in politischer und juristischer Bedeutung*,
Leipzig 1898, str. 60 a n.

⁵⁸ Hatschek, l. c., str. 20 a n.; H. Preuss, *Selbstverwaltung, Gemeinde, Staat, Souveränität*, Festgabe f. R. Laband, II. Tübingen, 1908.

byrokratického aparátu budovaného Bachem, neboť administrativistická teorie selfgovernmentu vylučovala jakoukoliv dvojkolejnost správy, jak se skutečně později v Rakousku vyvinula. Heslo „selfgovernmentu“ se také objevilo proto jako hlavní požadavek v programu strany šlechtických konservativců, jak jej tlumočil hlavní orgán konservativní šlechty „Vaterland“.

Program šlechtické oposice proti Bachovi v Čechách byl na konci padesátých let tedy v podstatě pokusem aklimatizovat se v nových poměrech, získat nové mocenské opory a zacetit ztráty způsobené jednak revolucí, jednak přestavbou státního aparátu na aparát buržoasního typu.

Z počátku chtěla šlechta, doufajíc, že bude rozhodující silou, uskutečnit svůj program nezávisle na ostatních třídách. To vyjadřuje původní stanovisko Clamovo. Šlechta buržoasií ignoruje a její program není v pravém slova smyslu historickým; totiž ne v tom smyslu, že by jím navazovala na konkrétní nacionální historii a její tradice. Historisující ráz jejího nacionálně indiferentního programu je jen filosofujícím historismem, který má odůvodnit jeho stavovsko-korporativistickou stránku.

Poměrně záhy však pocítuje svoji izolaci a učí se oceňovat sílu buržoasie jako celku bez národnostního rozlišení. Proto svůj program počíná orientovat spíše celospolečensky a větší důraz klade na požadavky kolem samosprávy. Na toto poznání navazují pak i první nitky vedoucí ke snaze o alianci s českou buržoasií, nebo snad lépe řečeno, tuto alianci připravující a umožňující. Do popředí se dostává tak zvolna program historického práva s konkrétním vztahem ke státoprávnímu postavení českých zemí v rámci Rakouska.

Šlechta však i zde nedovede správně ocenit situaci. Nechápe především, že masa české buržoasie nepůjde za jejím stavovským programem, neboť jako buržoasie opírající se převážně o malovýrobu je orientována jednoznačně liberálně a čeká na uskutečnění zásad hospodářského liberalismu v praktické hospodářské politice státu. Šlechta se však mýlí i ideově, neboť nedovede pochopit, že česká buržoasie, v níž hledá posléze svého spojence, se nemůže nadchnout jako buržoasie porobeného národa, žijícího v mnohonárodní monarchii, pro názory čerpané z romantické státovědy, jež předpokládaly zcela jiný, především citově nacionální stránku zdůrazňující poměr ke státu. Šlechta selhává nakonec při svých plánech i proto, že nedovede využít ani této nacionalistické stránky, kterou ji nabízí program historicko-politických individualit a kterou naopak ve svých rukách zploštuje.

§ 3 Česká buržoasie na prahu šedesátých let a její výklad historického práva

Situace na sklonku padesátých let byla pro českou buržoasii svízelnou. Vládnoucí kruhy vídeňského dvora nedávaly ani na chvíli pochybovat, že v plánech na nové uspořádání vnitřních poměrů v Rakousku bude odsunuta zcela stranou; že ona, která podlehla již v boji o svůj austroslavistický program, bude znovu poražena při svolání rozmnožené říšské rady, na které také zasedli vedle šlechty z českých zemí jen představitelé německého průmyslu. Tíživost toho zvyšovala v Čechách i politická nezkušenost spolu s desorientací většiny buržoasních předáků, kteří nedovedli a zčásti také nemohli pokračovat v dědictví osmačtyřicátého roku.

Návrat k programu z r. 1848 nedovolovala ovšem především objektivní situace. Český politický program či lépe někdejší program české liberální buržoasie byl po deseti letech na přelomu padesátých let zcela nepoužitelný. Nepoužitelnou v první řadě byla jeho nejpodstatnější a nejdůležitější část: austroslavistická složka, jinými slovy velkorakouský program českých liberálů. O naprostém zhroucení právě této stránky českého programu přesvědčila ostatně české liberální předáky již doba těsně porevoluční. Rychlý přechod k absolutismu nedovolil však najít orientaci novou.

Stav věcí tedy pro českou buržoasii na počátku obnovené ústavnosti vyhlížel smutně. Nebylo toho mnoho, nač bylo možno navazovat. Pravda, z českého politického programu zbýval ještě celý jeho liberální obsah s řadou konkrétních postulátů. To ovšem nebyly věci specificky české a svým obecně zaměřeným rázem se nehodily příliš k vybudování konkrétního nacionálního programu.

Přesto však stačilo uvolnění po Bachově pádu, aby český národní život se hned počal rozvíjet v míře nikdy předtím nebývalé.⁵⁹ Projevem změněných poměrů a prvních náběhů české buržoasie k hledání nové politické a ideové orientace byly její požadavky kulturně osvětové a nacionální. Jejich formulací se české měšťanstvo na přelomu padesátých let definitivně rozloučilo se starou velkorakouskou koncepcí austroslavistickou. Charakteristické přitom bylo opouštění jakýchkoliv dalších konkrétních politických pretensí — snad s výjimkou požadavku zrovnoprávnění češtiny — které vyjadřovalo nejen politickou a názorovou nejistotu české buržoasie těsně po Bachově pádu, nýbrž i tomu zcela přirozeně odpovídající snahu omezit a zúžit svoje postuláty na záležitosti z nacionálního hlediska nejdůležitější. Stanovisko české buržoasie na konci padesátých let bylo v tomto smyslu — možno říci — „nacionálnější“ než v r. 1848.

Za tímto proudem stály v první řadě široké vrstvy drobného měšťanstva,

⁵⁹ Nejedlý, *Masaryk*, I, str. 34.

nepochybně nejaktivnější složky české národní společnosti na konci padesátých let. Maloburžoasie převážně řemeslnická a živnostnická byla demokratická, liberální a nacionalistická ve svých názorech i požadavcích, dospívajíc ke konečné křižovatce mezi mladočeským liberalismem a radikálním demokratismem. Živelnost a spontánnost národního hnutí prudce vytrysknuvšího po letech útlaku strhávala zpočátku i horní vrstvu české buržoasie, která teprve o něco později se mohla obrátit k vlastní programové platformě historického státního práva.

Raným hlasatelem myšlenek nacionálně kulturního a osvětového rozvoje na konci padesátých let byl známý český školský pracovník a politik *Josef Wenzig*, proslulý i jako úspěšný libretista smetanovské operní tvorby. Významným na jeho formulacích bylo v první řadě jejich důsledné racionální a přirozenoprávní zakotvení.⁶⁰ Myšlenkovou osou v nich byly ideje národnosti a národa; o národu se však uvažovalo bez jakýchkoliv dalekosáhlejších politických, neřkuli státoprávních souvislostí. Český program byl v tomto smyslu v jádře programem jazykovým a školsky osvětovým.

Wenzig sám ovšem nebyl žádný radikál, ač osvědčil značnou míru osobní odvahy v aféře, která vypukla kolem jeho prvního veřejného programového vystoupení v r. 1857. Přes svůj původ a postavení vysokého hodnostáře školské správy přiblížil se svým stanoviskem požadavkům širokých vrstev drobného měšťanstva a řemeslnictva. Ač sám k této vrstvě nepatřil, sváděla jej s ní dohromady jeho reformní školská práce, usilující o rozvoj — viděno očima 19. stol. — polytechnisace školního vzdělání (reálky, komerční vzdělání) jakož i jeho pozdní osvícensko-liberální přesvědčení. Náleželi-li pozdější státoprávníci k oněm vrstvám české buržoasie, jež měly hlavně velkostatkářské zájmy, byl Wenzig orientován na komerční kruhy a rodící se českou průmyslovou buržoasií.

Ačkoliv v prvních pokusech české buržoasie o novou orientaci není ještě stopy po pozdějších ideách státoprávních a po teorii historicko-politických individualit, přece nelze přehlédnout i jejich objektivní význam pro další vývoj právě v těchto směrech. Soustředění zájmu na úzce vymezený nacionální program s jazykově osvětovým obsahem⁶¹ připravovalo svou

⁶⁰ Wenzigova brožura „*Betrachtungen eines Oesterreichers über das Kaiserliche Handschreiben vom 9. September 1857*“, Litomyšl 1860, str. 24: „Die Nationalität hat fürs Erste ihre Berechtigung zu sein, sich zu entwickeln und erhalten zu werden. Ich meine hier nicht die *historische* auf Herkommen oder ausdrücklichen Verträgen beruhende Berechtigung, denn ist eine solche Berechtigung unrecht nach der Vernunft, so hat sie, wenn sie auch in manchen Fällen als Herkommen und Vertrag auf Achtung und Schonung Anspruch machen kann, auf Erhaltung keinen zu machen.... Indem ich der Nationalität eine Berechtigung zuschreibe, so meine ich die *natürliche*...“.

⁶¹ Vedle Wenzigových brožur svědčí o tom dobře i spis stejného druhu od Jos. Valoucha, *Cena národnosti*, vyšlý rovněž v Litomyšli 1860. Odmítavé stanovisko ke státoprávnímu programu zaujala i brožura „*Les Slaves d'Autriche et les Magyars*“, vyšlá v březnu 1860 a mající blízko k Riegrovi (k tomu Kapras, I. c., str. 108).

zvýšenou českostí, ač její ideovou výzbrojí byly převážně ještě myšlenky liberálního racionalismu, i další politickou orientací, zvláště přijetí ideje české historicko-politické individuality.

•
Alliance buržoasie se šlechtou a přizpůsobení se ideám hlásaným jejími vůdci, jež náleží k uznaným mezníkům našich politických a národních dějin, nebyly však pro českou buržoasii jen plodem okamžité politické opportunity, který by v důsledku dalších podmínek přežil snad původní příčiny svého vzniku a předznamenal českou buržoasní politiku na další desetiletí. Zájmy buržoasie a šlechty se během padesátých let v mnohém sblížily. Šlo zde o proces odehrávající se jak v ekonomicko-sociální sféře, tak i v oblasti ideové. Jeho objektivní průběh lze sledovat na vývoji velkostatku, pro nějž se stává podstatným rysem stále užší srůstání šlechtického a občanského velkostatku. Rostoucí podíl občanského velkostatku je reprezentován přesuny, kterými se stará dominikální půda dostává do rukou nových vlastníků z řad průmyslové buržoasie a zbohatnuvší měšťanské inteligence. Na platformě staré patrimoniální půdy počínají se tak rychle sblížovat zájmy rodové pozemkové aristokracie i nových velkostatkářů,⁶² u nichž v nejednom případě i pošlechtění vyjadřuje touhu splynout se starou velkostatkářskou šlechtou. V úsilí získat velkostatek a v chuti investovat do velkostatkářské půdy, která je, jak se zdá, v našich zemích příznačná již pro příslušníky pozdně feudálního měšťanstva a rodící se buržoasie, lze patrně spatřovat i jeden z charakteristických rysů vyznačujících postavení buržoasie v našich zemích.⁶³ Velmi realisticky reagoval na to, jak byla o tom učiněna již zmínka, aristokratický program v myšlence obnoveného stavovství, která zdůrazňujíc velkostatkářský charakter šlechty, na místo rodových privilegií se mlčky i výslovně smířovala s tím, že mezi šlechtické latifundisty budou tak zahrnuti i občanští majitelé dominikální půdy.

Pronikání buržoasních živlů mezi šlechtické velkostatkáře a prorůstání šlechtického a občanského velkostatku zůstávalo ovšem vždy omezeno jen na špičky měšťanské třídy. Masa české buržoasie opírala se naopak o živnostenskou malovýrobu. V padesátých letech, tedy v době, kdy v našich zemích proběhly již hlavní fáze průmyslové revoluce a industriálního gründerství, bylo malovýrobním a neprůmyslovým rázem většiny české buržoasie vyznačeno i její postavení buržoasie porobeného národa. Proto také, zatím co tenká vrstva buržoasních špiček interesovaných v zemědě-

⁶² Ve zkratce názorně to ukazuje kandidátní listina velkostatkářů k volbám do zemského sněmu (23. 3. 1861) (Archiv Nár. musea D 41 1850—1913) — z 54 kandidátů je 19 občanských (tj. bez šlechtického titulu); podíl reprezentantů buržoasie je ovšem ve skutečnosti větší, neboť řada dalších kandidátů jsou pošlechtění měšťáci.

⁶³ O nešlechtickém velkostatku deskovém před březnem — Borovička, l. c., str. 7 a n.

ské, velkostatkářské produkci se sbližovala se šlechtou, zůstávaly široké vrstvy drobné živnostenské buržoasie orientovány jinak.

V padesátých letech dosahoval na západě v Evropě hospodářský liberalismus nejen svého vrcholu, nýbrž někde jej již jasně opouštěl. Rakousko naopak ještě čekalo na plné prosazení jeho zásad v hospodářské politice státu. I když cechovní organizace živnostenské výroby náležela dávno již k feudálním přežitkům, přece jen žila ještě dále — a to nikoliv jen podle jména a spolu s ní i systém státních reglementačních opatření vytvořených feudálním absolutismem. To vše ovšem brzdilo podstatně rozvoj výrobních sil a deklasovalo zvláště drobnou buržoasii. Pro průmysl totiž většina těchto omezení neplatila a pozice drobné buržoasie byla tak ztěžována i v jejím boji s tovární výrobou.⁶⁴ Česká buržoasie proto také, jsouc ve své mase především drobnou buržoasií, vyznávala myšlenky hospodářského liberalismu a spolu s nimi ovšem i ideje liberalismu politického. Neměla také původně mnoho smyslu pro spojenectví se šlechtou a pro zájmy šlechtického velkostatku.

Hlavním mluvčím této drobné české buržoasie, opírající se o malovýrobu a živnostenské podnikání, byl v padesátých letech známý žurnalista a národohospodář *František Šimáček (Vojtěch Bělák)*. Na stránkách svého „*Posla z Prahy*“, který byl prakticky jediným českým nezávislým listem Bachovy éry, hlásal myšlenky hospodářského a politického liberalismu. Psal ostře proti šlechtě, přežitkům středověku a stavěl se za vše liberálně pokrokové a nové.⁶⁵ Vysvětloval principy živnostenské svobody uskutečňované novým živnostenským řádem a poukazuje na hospodářskou slabost české buržoasie a její handicap proti německému průmyslu, vyzýval horlivě k podnikatelské svépomoci, jsa ovlivněn soudobými idejemi družstevními podle systému Schultze-Delitzschova.⁶⁶

Česká buržoasie na konci padesátých let nebyla tedy jako celek prostá podstatných rozporů. Třeba z jedné strany řada jistě velmi silných

⁶⁴ K právní posici manufakturního a později továrního průmyslu srv. práci autora této studie: *O právním postavení manufakturní výroby u nás v 18. stol.*, Právněhistorické studie I, Praha 1955.

⁶⁵ „*Posel z Prahy*“ odmítl zásadně v r. 1859 Clamův program (k tomu i *Tobolka, Dějiny* II, str. 18), zvl. str. 292, článek „*Šlechta a my*“: stanovisko tam zaujaté není však důsledným; od šlechty se žádá jen podrobení se kapitalistickému uspořádání společnosti („... všem a každému přejíce, což jeho jest. V ohledu tom heslo naše: Svatá majetnost právní a zločinný každý přechmat přes přirozené oprávněné hranice sousedovy ...“). Liberalismus „*Posla*“ pronikal opravdu z každé jeho stránky. V roč. 1859 dobře tuto názorovou platformu ilustrují články: „*Bývalé právní poměry v Uhrách*“, oslavná stať o Benjaminovi Franklinovi, rozprava „*Jaké jsou vady nynějšího zřízení obecního?*“ aj.

⁶⁶ *Posel*, roč. 1859: „Záložné či výpomocné kasy (Důležité ústavy k zvelebení, sesílení a povznešení stavu živnostního)“ (str. 20), „Přátelé, hleďte si samých sebe a svých potřeb“ (str. 52 a n.).

objektivních podmínek připravovala budoucí dočasnou alianci její politiky se šlechtou, přece na druhé straně byly zde ještě silnější okolnosti působící opačně. Proč posléze na čas zvítězila v politické koncepci české buržoasie myšlenka aliance, bylo dáno především tím, že špička české buržoasie byla orientována v rozhodné chvíli sem, zatím co její široké vrstvy byly jednak politicky neaktivní, jednak ve svém prostém nacionalismu bez politické zkušenosti se daly přesvědčit o prospěšnosti celé akce. Ostatně rozpornost se velmi rychle znovu počala projevovat, jak známo zvláště v počátcích formulace pozdějšího mladočeského programu a stejně tak i v ideovém výkladu historického práva již na počátku šedesátých let.

Česká buržoasie, třeba na konci padesátých let byla převážně buržoasií živnostenských malovýrobců a řemeslníků a třeba mezi ní a německou buržoasií, opřenou o průmysl, probíhal již od let ostrý boj, přece jen byla buržoasií natolik, aby dovedla pocítit váhu třídy proti ní antagonisticky nejvíce postavené: sílu proletariátu. I když v Čechách této doby neexistovalo ještě organizované dělnické hnutí a v čistě českých oblastech namnoze nebyl ani rozvinutý proletariát, přece jen takto měřítkem nelze vystačit. Slabé a malostí svých vlastních poměrů trpící české měšťanstvo bylo přece jen natolik součástí celorakouské buržoasie, aby dovedlo rozoznat i v Čechách nárazy, jimiž se otřásal celý evropský kapitalistický řád. V liberalistickém a evolučním optimismu, který dosud převládal v názorech drobné české buržoasie, objevuje se tak nový tón.

Vyjadřuje to nejlépe dílo samotného Riegra. Jeho spis *„Průmysl a postup výroby jeho v působení svém k blahobytu a svobodě lidu, zvláště pracujícího“*, vydaný v r. 1860,⁶⁷ tedy těsně před událostmi rozhodujícími pro směr politiky české buržoasie, stál ještě oběma nohama na půdě krajně liberálního stanoviska. Cílem bylo dokázat na pozadí zhuštěné retrospektivy společenského vývoje přednosti kapitalistického systému a zvláště kapitalistické industrialisace. Odmítány byly všechny feudální přežitky a privilegia. Perspektiva, k níž celá Riegrova argumentace směřovala, byla sice ještě evolučně optimistická, s jasným však již rysem apologetickým.⁶⁸

Rieger byl rozhodným obhájcem volné soutěže. Výslovně odmítal ma-

⁶⁷ Vyšel v Litomyšli r. 1860; Rieger byl, usiluje o akademickou dráhu, horlivým propagátorem liberalistických myšlenek, přeložil například mimo jiné obecně koncipovaný spis francouzského národohospodáře J. F. X. Droz-a, *Economie politique ou principes de la science des riches* z r. 1829 („Politické hospodářství čili zásady vědy o statcích“).

⁶⁸ Vyjadřuje to již úvod citované knihy: hlavní příčina „nešťastného postavení lidu neleží tak velice v nestejném rozdělení statků, jako raději v nedostatečnosti výroby (str. 5) ...“ a „... k důkladnému a trvanlivému polepšení stavu dělnictva ve městech i po kraji, jediné rozmnožení výroby pomůže (tamtéž) ...“. Ve spise je i řada výpadů proti „komunismu, socialismu a chartismu“.

loburžoasní kritiku kapitalismu, jak ji podal Sismondi.⁶⁹ Co však jen trochu pečlivého čtenáře na Riegrově spisu nejvíce zaujme, je veliká pozornost věnovaná dělnické otázce. Autorův zájem o tuto tematiku porušuje dokonce skladebné proporce díla, takže plná polovina, ne-li více, je věnována nikoli otázkám průmyslu, jak bychom podle názvu očekávali, nýbrž postavení dělnické třídy. Sečtělý odborník, kterým Rieger bezesporu byl, se v tomto směru obrací jak proti méně známým teoretikům, jakým byl např. francouzský revoluční politik Ledru-Rollin, tak proti samotnému *Engelsovi*.⁷⁰ Polemice s ním a s jeho závěry o postavení dělnické třídy v Anglii je vyhrazeno nejvíce místa. Cílem zůstává dokázat jednak, jak kapitalismus zlepšil postavení pracujících oproti feudálnímu nevolnictví a antickému otroctví, jednak přesvědčit o možnostech, které kapitalistická industrialisace dává dělníkům.

Nemůže být jistě pochyb, že Riegrovo dílo vyrostlo z nejživějších potřeb denní skutečnosti. Odráží jasně ideově proudy, jež probíhaly v myšlenkovém světě drobné české buržoasie zároveň s tím, jak v ní počaly i první náběhy k další sociální diferenciaci, připravující pak zakladatelskou éru českého průmyslu. Rieger se snaží dát ethos podnikatelské činnosti a odůvodnit ji z hledisek společenské utility. Současně je však Riegrovo dílo i jednou z prvních prací a bezpochyby nejdůležitější toho druhu, v níž si česká buržoasie poprvé na takové teoretické úrovni uvědomuje úlohu proletariátu. Příznačným je, že současně se objevuje i rys apologetické obhajoby, určený asi především těm vrstvám české drobné buržoasie a českého lidu, které nebyly dosud industrialisací dotčeny a z nichž se měl stát proletariát, poslušný českých podnikatelů. Riegrův spis ukazuje nepochybně i na to, jak značnou úlohu hrálo ocenění dějinné úlohy proletariátu v názorech oné horní vrstvy české buržoasie, k níž Rieger patřil a jejíž zájmy rozhodujícím způsobem ovlivnily český program na počátku šedesátých let.

Sociálně ekonomická situace české buržoasie a vnitropolitické poměry rakouské scházejí se tak na společné cestě. Konservativní nálady svádějí českou buržoasii na platformu blízkou politickému stanovisku šlechty. Jejich zdrojem jsou jednak velkostatkářské interesy horní vrstvy českého měšťanstva, jednak uvědomění si síly a významu proletariátu, která v představitelích této špičky rovněž probíhá. Zároveň však stanovisko horní vrstvy je podlamováno masou drobné živnostenské buržoasie, která stále ještě čeká na prosazení postulátů ekonomického liberalismu.

⁶⁹ Tamtéž, str. 21.

⁷⁰ K tomu nejnověji J. Purš, *Dělnické hnutí v českých zemích 1849—1867*, Rozpravy ČSAV, Praha 1961, roč. 71, str. 121 v pozn.

Skutečností podmiňujících v ideové oblasti novou programovou orientaci české liberální buržoasie byla celá řada. Ideje o historickém právu a historicko-politických individualitách, pokud jen odkazovaly k národní minulosti, byly pro českou buržoasii přijatelné již samy o sobě. Silná historisující složka vlastní českému obrození a zvláště českému obrozeneckému literárnímu a uměleckému romantismu jeví se tak jako jedna z nejvlastnějších ideových podmínek, které činily historickoprávní a ve svém jádře aristokraticko-stavovský program stravitelným českému měšťanstvu a přijatelným možná i lidu. Současně však třeba i předeslat, že právě tato podmínka stala se zároveň jedním z východisek buržoasní ideové adaptace šlechtického programu, navazující zčásti na předcházející obrat v politické orientaci.

Řada okolností zdá se nasvědčovat tomu, že historismus vlastní českému literárnímu a nacionálně kulturnímu romantismu nabýval právě průběhem padesátých let mnoho velmi zajímavých konkrétních projevů, které rovněž naznačovaly pozvolné sbližování se šlechtou. Do této doby na příklad spadá publicistická činnost známého kulturního historika *Antonína Rybičky*, který ještě spolu s jinými autory otiskoval pravidelně v „*Lumíru*“ drobné statě popularisující rodopis starých českých rodů.⁷¹ Příznačné je, že šlo většinou o drobné rody rytířské a nobilitované erbovníky z řad měšťanstva. V těchto příspěvcích odráží se tak dobře snaha české buržoasie tradicionalisovat se. Srovnání představitelů vládnoucích tříd minulosti a přítomnosti se v těchto řádcích více než bezděky vtírá. Tím ovšem se v širších vrstvách propagovaly, třeba v rouše kulturní historie a vědecké záliby, i myšlenky a principy stavovského aristokratismu a jeho symbolů, jako znaků apod.

Nemenší úlohu v ideové přípravě měnící se politické orientace české buržoasie sehrála soudobá věda, zvláště historie. Její hlavní představitel vedle Palackého, jeho žák i protichůdce *W. W. Tomek* byl nepochybně přes veškerou nenápadnost své osoby v tomto směru vsutku významnou individualitou. V jejích rukách se sbíhaly nejen nitky bezprostředních styků mezi vůdci stran, nýbrž vzešel z nich i pro konservativní orientaci významný ideový přínos.

Tomkův konservatismus, jeho úzký vztah k Thunovi, závislost na šlech-

⁷¹ Např. jen v roč. 1859: Něco o českých rodinách erbovních, kteréž se psaly „z Vosole“, Něco o rodině erbovní Jeronímův a Kožkův z Líbušína (Rybička), Něco o rytířské rodině Kabátů z Vyškovíc (J. A. Gabriel), Rodina Hruškův z Března a devotní článek „Kn. Isidor Ant. z Lobkovic, spisovatel český“; v roč. 1860: Běšínové z Běšin (Gabriel), Ještě něco o rodu Běšinů z Běšin (Rybička). Genealogické příspěvky, starožitnické drobnosti a zajímavosti z historického národopisu byly otiskovány hlavně ve feuilletonové rubrice. Stejným směrem působila i standardní historisující romantická prosa, kterou v *Lumíru* representoval zvl. *Ed. Herold*. Silný historisující rys vykazoval vedle *Lumíru* dokonce i *Posel z Prahy*. K širším souvislostem srov. *V. Vaněček, Mistr Viktorin Cornelius ze Všehrd a další vývoj českého právníctví*, Praha 1960, Rozpravy ČSAV, roč. 70, řada spol. věd, seš. 9.

tických protektorech i aktivismus během Bachova režimu jsou natolik známy, že je netřeba připomínat. Tomek jeví se však být i jakýmsi pojítkem mezi státoprávními motivy, jimiž vyúsťoval český program po r. 1848 a mezi historickoprávním programem z počátku šedesátých let. Do značné míry lze dokonce tvrdit, že Tomek byl prvním, kdo u nás přesně formuloval myšlenku historicko-politické individuality české. Neučinil to ovšem na poli politické činnosti, nýbrž ve formě vědecké koncepce vycházející z národní minulosti. Inspirován nepochybně šlechtickými konservativci, k jejichž chráněncům náležel, vystoupil na okraji své pedagogické činnosti o rakouských dějinách ostře proti tehdy převládající tak řečené "stammlanderovské" teorii. Naproti tomuto stanovisku, zaměřujícímu výklad rakouských říšských dějin jen na historii „mateřské“ rakouské země a pomíjejícímu naprosto země ostatní, zdůraznil naopak organický růst rakouského mocnářství jako celku vzniklého historicky z rozličných teritoriálních a politických komponent.⁷² Vyslovil požadavek pečlivé výuky dějepisu všech zemí rakouské říše. Při hledání státovědeckého základu pro svoje úvahy odmítl pak výslovně vykládat vznik státu na podkladě smluvním; na stát v jeho pojetí nelze prý nahlížet jen jako na nějakou soukromou společnost smluvně založenou. Stát je třeba posuzovat jako organický a historicky vyrostlý celek, který nelze redukovat na racionalistické schéma.⁷³ Ačkoliv tato myšlenka hrála u Tomka vedlejší úlohu (jeho hlavní zájem byl soustředěn jinam, především na otázky pedagogické), jeví se nám v jejím světle přece jen Tomek jako zastánce idejí romantické státovědy.

Tomek, jak ovšem dokázal v první řadě svojí další činností, zvláště žurnalistickými projevy z r. 1861, byl představitelem oné části českého měšťanstva, která šlechtický historickoprávní program přijímala v podstatě bez výhrad. Význam Tomkova vystoupení z padesátých let spočívá v tom, že představuje jednu z linií, po níž se měnilo staré stavovské předbřeznové zemské vlastenectví v novou podobu historickoprávního programu a nejconservativnějšího českého buržoasního nacionalismu. Je samozřejmé, že ne náhodou musila právě Tomkovi připadnout úloha přímo i osobního prostředníka při navazování konkrétního spojení.⁷⁴ Tomkova činnost

⁷² W. W. T o m e k, *O synchronické methodě při dějepise rakouském*, ČČM, 1854, roč. 28, str. 375 — stať měla být otištěna ve Vídeňském gymnasiálním časopise, kde bylo Tomkovi vytýkáno, že se svým „Malým dějepisem rakouským“ zastával „samostatnosti korunních zemí“ — k tomu Tomkův nekrolog od J. Golla v ČČH 1905, XI, str. 265 a Tomkovy *Paměti*, I, str. 398—404.

⁷³ T o m e k, *O synchronické methodě*, str. 376: „Státové, cokolivěk tomu praví stárnoucí theorie o státním právu, nepovstali jako soukromé společnosti jednoduchými skutky vůle lidské, nýbrž vyrostly, a to musíme právě též říci o velkolepém útvaru našeho mocnářství ...“.

⁷⁴ V Tomkově bytě, jak známo, konala se v neděli 6. 1. 1861 první schůzka Clam-Martinice s Riegrem.

v tomto směru z přelomu let 1860—61 dostává ovšem na pozadí jeho ideového profilu z poloviny padesátých let nové ostřejší prokreslení, nemluvě o tom, že Tomkova úloha prostředkovatele mezi buržoasií a šlechtou nebyla tím vyčerpána a opakovala se vlastně ještě významněji ve sledu událostí vedoucích pak k pokusu o fundamentální články.

Kromě Tomka žádný z představitelů vedoucích kruhů české buržoasie nepřijímal program historického práva s tak málo výhradami.⁷⁵ Všichni ostatní se naopak pokoušeli ideje o historickém právu a historicko-politických individualitách tak, jak je formulovali šlechtičtí předáci v čele s Clam-Martinicem na rozmnožené říšské radě, přizpůsobit buržoasním potřebám a liberálním principům. Nejvýraznějším ideovým rysem programu české liberální buržoasie stává se tak na přelomu padesátých a šedesátých let snaha adaptovat historickoprávní program. Tato adaptace v myšlenkovém světě českých liberálních politiků doprovází jejich alianci s tzv. historickou šlechtou na politickém poli a probíhá na různých stupních a v různých formách.

Snaha využít do určité míry argumentů opřených o pojmosloví historického práva vyznačuje dokonce již známé *memorandum* z 18. června 1860 podané osobně císaři Riegrem a jeho švagrem zdickým cukrovarníkem J. Macháčkem.⁷⁶ Memorandum, které představuje prvé politické vystoupení českých liberálních politiků a jež bylo formálně žádostí o povolení českého politického listu, obsahovalo ve skutečnosti, jak známo, široce založený a přesně formulovaný nacionální program, který zahrnoval dokonce i požadavek samosprávné politické reprezentace. Rieger v něm vycházel sice ještě z představy o jednotném československém národě, jehož příslušníci obývají jak země Koruny české, tak i Slovensko a nedbal tedy v tomto smyslu žádných ohledů na historické právo a jeho program; současně však se nevyhýbal ani tomu, aby využil tam, kde se to mohlo zdát vhodným, právě tak argumentace opačné, opřené o historické právo. Memorandum se tak dovolávalo v naprostém rozporu se svým čistě nacionálním východiskem hodnosti českého krále a vladařské legitimacy panující dynastie a stálo

⁷⁵ Tomek napsal v r. 1861 několik článků do Národních listů [jejichž seznam viz Ottův Slovník naučný u hesla Tomek]; obsahově nejzávažnější byl čl. „*Historické právo a budoucí zřízení české*“ v č. 26 (z 26. 1. 1861). — Příznačné je, že mezi Tomkem a Grégrem, který byl redaktorem Nár. listů, vznikla pro tento článek potyčka. Tomek [Paměti, II, str. 3] o tom praví „již druhý (článek) o historickém právu a žádoucím zřízení zemském panu redaktorovi se nehodil i zmrzačil jej“. Tomek se tedy ještě po dlouhé době výslovně distancoval od znění svého článku v Nár. listech, ač obsahově byl článek poměrně konservativní: nesnažil se nijak historické právo liberálně vyložit a tvrdil jen, že jest to „právo nabyté“ a „naše“, „kteréž trvá ve své platnosti pokud se nezměnily poměry, na kterých spočívá. Tomek článek „v prvotním nezkaženém znění“ publikoval později ve „Vaterlandu“. Grégr za svůj postup proti Tomkovi byl vyplácen Palackým.

⁷⁶ V brožurové podobě vyšlo v Budyšině, neboť v Čechách nesmělo být tištěno.

tedy v tomto ohledu na půdě historického práva.⁷⁷ Kromě toho však vliv historickoprávních idejí byl na memorandum patrný ještě na celé řadě dalších míst. Memorandum operovalo, kritisujíc byrokratický absolutismus v jeho jazykové praxi a hájíc práva češtiny, „legitimními, historickými právy národností“. Rovnoprávnost českého jazyka s německým zdůvodňovalo „historickým poměrem“, apelujíc na panovníka, aby jej nerušil a tuto „starým základním zákonem“ jeho předků oběma národnostem zaručenou rovnoprávnost nepotlačoval.

Ve svém celku představovalo memorandum první oficiální pokus na konci bachovské éry o určité smíření některých součástí historickoprávní ideologie s nacionálním postojem české buržoasie. Pokus ovšem do důsledků nepromyšlený, jak to ostatně vyplývalo i z povahy memoranda samotného. Volně zde bylo ještě spojováno nacionální a přirozenoprávní stanovisko neohlížející se v duchu Palackého federalizačních návrhů z r. 1849 vůbec na historické hranice s apelem na český královský titul. Memorandum snažilo se vzít v úvahu určitý patriotismus, do kterého historický program ústil a třebaš velmi ostře kritisovalo národní odrodilství šlechty, dávalo současně jasně najevo, že k podpoře nacionálních a liberálně nacionálních postulátů lze užít i takových ideových prostředků, které budují na představě trvání nabytého práva, což samo o sobě byla myšlenková kategorie příznačná pro historickoprávní teorii. Tato jeho stránka nebyla již tak odlišnou od způsobu, jakým se snažili — na rozdíl od memoranda ovšem v široké a uzavřené koncepci — o něco později Rieger s Malým smířit liberální program s historickým.

Další Riegrovo vystoupení bylo representováno těsně po vydání říjnového diplomu několika články v německých „Reichenberger Zeitung“ a v „Prager Morgenpostu“.⁷⁸ Z nich nejvýznamnější je článek v libereckých novinách s nadpisem „*Das historische Recht und der böhmische Land-*

⁷⁷ Starší literatura (zvl. Tobolka, *Dějiny* II, str. 22) považuje program memoranda za přirozenoprávní beze zbytku (nově toto stanovisko v podstatě převzala i maketa Přehledu čs. dějin, II, 1, str. 216). Tato teze však na memorandum a celé jeho pozadí nahlíží příliš jednoznačně a neproblematicky. Buduje mimo jiné na nevhodné představě myšlenkové izolovanosti českých liberálních politiků v létě 1860. V létě 1860 byla teorie historicko-politických individualit již rozvířena natolik, že není možno její vliv zamítati úplně. — Na okraj této věci je třeba poznamenat, že zvl. působením Tobolkovým bývá většina aktů české politiky hodnocena z hlediska ostře proti sobě postavených pojmů přirozeného a historického práva. Toto rozlišení neodpovídá však objektivní situaci na počátku šedesátých let a je jednostranně ovlivněno realistickými a mladočeskými myšlenkami z přelomu století. Naopak specifikem českého nacionalismu prakticky ve všech jeho formách se od r. 1860 stává rychle nemožnost redukovat jej jen na přirozenoprávní schéma. V tom také tkvěl především význam myšlenky českého historického práva a to ještě dříve než na jejím podkladě došlo k utvrzení politické aliance liberálů a šlechty.

⁷⁸ Jejich seznam srov. Tobolka, *Dějiny české politiky*, Česká politika III, str. 205 v pozn.

tag",⁷⁹ který má také nejvíce povahu zásadního programového vystoupení. Riegrovým cílem bylo nejen osvětlit svoje stanovisko jako hlavního mluvčího českého měšťanstva k novému kursu vnitřní politiky po vydání říjnového diplomu. Rieger usiloval zřejmě mimo to i o navázání jistého spojení s německými liberály z Čech. Proto zvolil bezpochyby ke svému projevu i žurnalistickou tribunu metropole německého pohraničí.⁸⁰ Cílem Riegrových výkladů bezprostředně bylo přesvědčit veřejnost, a to v prvé řadě asi německou veřejnost, o liberálnosti českého stanoviska. Vhodná příležitost se k tomu naskytala v rozčarování, které tehdy v buržoasním táboře přineslo vydání zemského zřízení pro Štýrsko, jež složitým systémem nepřímých voleb ohrožovalo politické zastoupení městské a venkovské buržoasie v zastupitelských samosprávných orgánech. Rieger této příležitosti využil, aby proklamoval zásadu zastoupení podle daňového censu, jež podle jeho mínění jediná odpovídala sociální diferenciaci kapitalistické společnosti a jež byla tradičním liberálním požadavkem. I jinak však se snažil osvědčit rozhodnou liberálnost svého přesvědčení. Z těchto posic se zabýval i myšlenkou historického práva a historicko-politických individualit. Ostře odsuzoval politiku české historické šlechty na rozmnožené říšské radě, která prý historické právo ztotožnila se svými aristokratickými stavovskými zájmy. Se souhlasem poukazoval zvláště na Maďary, kteří dovedli historické právo uherské uplatnit „ve jménu své země a svého národa“.⁸¹ Rieger tedy nejen že historické právo nezamítal, nýbrž otevřeně uvažoval o způsobu jeho aplikace a ohražoval se jen proti tomu, jak jej uplatnila historická šlechta.

Rieger považuje tedy historické právo za možnou platformu pro program české buržoasie: politicky životaschopnou ideou může být v jeho pojetí historické právo ovšem jen tehdy, bude-li jeho nositelem celý národ. Rieger se ve svém vystoupení v „Reichenberger Zeitung“ snažil ukázat, že něco takového je možné bez revise liberálních požadavků. Celá jeho další argu-

⁷⁹ Reichenberger Zeitung, 30.—31. 10. a 1. 11. — k podrobnostem obsahu T o b o l k a, *Dějiny*, II, str. 35—36.

⁸⁰ Důvodem, proč Rieger psal do německého listu, byla jistě i okolnost, že český k dispozici neměl (kromě „Času“, kam ovšem psát nechtěl). Usuzuje tak T o b o l k a, *Dějiny*, II, str. 35; že Rieger chtěl přímo i působit na německou veřejnost srov. níže. Na reálné možnosti takového působení ukazuje soudobá anonymní brožura „*Böhmische Skizzen*“ Von einem Landeskind, Litomyšl 1860 psaná z posic liberálního německého federalisty („noch kann man Böhmen regieren, aber nur von Prag ...“).

⁸¹ „... Aber bisher sind es nur die Ungarn und Kroaten, die das historische Recht entschieden geltend gemacht, und dadurch vor anderen Ländern Vortheile errungen haben; der Grund davon ist der, dass die Vertreter Ungarns im Reichsrathe mit Entschiedenheit das historische Recht im Namen ihres Landes und Volkes vertraten während die aus Böhmen berufenen Vertreter unter historischen Recht vor Allem ihre aristokratische Standesinteressen verstanden und vertreten haben. — Aber das historische Königreich Böhmen, die glorreiche Krone Böhmens, wer hat ihre Interessen, ihr historisches Recht gewahrt? ...“

mentace směřovala opravdu k tomu, aby podpořila možnost spojení historickoprávního programu se stanoviskem buržoasie. Především se v ní objevuje myšlenka rozšířit politickou doktrínu historicko-politických individualit na celou Českou korunu, což byl opravdu také během šedesátých let i později jeden z nejvýraznějších rysů odlišujících buržoasní program od šlechtického autonomistického federalismu. V Riegrově argumentaci se však ozývaly i ideje podobné, ba totožné, s těmi, které již před 11 léty uplatňoval Malý a jejichž základem bylo tvrzení, že historicko-politické individuality musí být koncipovány tak, aby jimi nebyly vytvořeny příliš malé správní celky.

Pro liberální obsah historického práva snažil se Rieger zřejmě získat německou veřejnost. Postřehl dobře složku zemského patriotismu zahrnutou v myšlence historicko-politické individuality a máje před očima příklad Uher, s nimiž také české země nepřestával srovnávat, chápal, jak velkou silou může být myšlenka historického práva nesená opravdu širokými vrstvami národa, popř. jak velkou silou by se mohla stát, kdyby pro ni byla získána i ta část obyvatelstva Čech, která nehovořila českým jazykem.⁸² Rieger ve svém libereckém vystoupení sledoval tuto linii, chtěl patrně přiblížit patriotickou složku historického programu německé buržoasii. Historickoprávní argumentací se pokusil posléze podpořit i konkrétní požadavky buržoasie. Učinil tak zvláště v podrobném plánu, jak vybudovat samosprávu a zajistit federalisaci říše, který rovněž podal z tribuny libereckých novin.⁸³

Aby ovšem mohl historické právo naplniti měšťansko-liberálním obsahem, bylo třeba distancovat se nějak výrazněji teoreticky od pojetí historického práva, jak bylo chápáno protibachovskou aristokratickou opozicí. Rieger to vyjádřil v podstatě již v Liberci svým požadavkem uplatnit historické právo ve jménu „země a národa“. Zásadním ideovým činem bylo však uznání historického práva jako potencionálního základu buržoasní politiky samo o sobě. Rieger se tak vlastně ocital tam, kde byl Malý z r. 1849. Skutečně také ojedinělý hlas Malého, který na přechodu k absolutismu zapadl prakticky bez ohlasu, nabýval nyní nové důležitosti. Vycítil to především jeho autor sám, jenž během padesátých let se dostal do popředí českého literárního života jako uznávaný a nenáviděný kritik. I tím, že s Riegreem jej pojil vztah velmi úzké spolupráce, který z něho učinil druhého hlavního redaktora naučného slovníku, byl Malý povolán sehrát významnou úlohu při ideové adaptaci historického práva. Opravdu také

⁸² V první části svého článku psal Rieger výslovně, že historické právo České koruny musí naplnit radostí srdce každého „ob deutsch ob českisch sprechenden Böhmen“.

⁸³ Riegrovo vystoupení obsahovalo řadu zcela konkrétních a detailně formulovaných požadavků, týkajících se autonomie českého sněmu, obnovy hodnosti českého dvorského kanceláře apod. (v podrobnostech srov. Tobolka, *Dějiny*, II, str. 35–36).

v rozhodující době na rozmezí let 1860—61 byl Malý načas hlavním ideologickým vykladačem oficiálního riegrovského směru českých liberálů.

Vydává v první řadě brožuru *„Úvahy Čecha o novém zřízení Rakouska“*, ve které podrobně na širokém základě rozvádí své názory o tom, jak rozdílně třeba chápat obsah pojmu historického práva v širším a užším slova smyslu a které jediné z těchto rozličných historických práv je to pravé, pro českou buržoazii přijatelné. Jen souhrn všeho toho, co v minulosti podmiňovalo samostatné postavení českého státu, či jedním slovem české státní právo, je historickým právem ve vlastním a skutečném smyslu.

A o dva roky později (1862) otiskuje pak Malý dokonce znovu seriál svých článků vydaných v r. 1849 v Havlíčkových Národních novinách ve formě brožury pod názvem *„Politické zlomky“*.⁸⁴ Ne bez oprávněné hrdosti poznamenává v předmluvě, že za uplynulou dobu svoje názory nejen v ničem nezměnil, nýbrž ani nepotřeboval měnit, což také vskutku odpovídalo pravdě.

Když pak s novým rokem 1861 počaly vycházeti Národní listy, dostalo se Malého tezí v té době tedy bezmála starým již 12 let — potvrzení a zadostiučinění i v programu nového českého listu, jak jej formuloval Rieger. Historické právo je v tomto pojetí státním právem historického českého státu. Jako takové je nabytým právem České koruny, dosud trvá a lze je měnit jen vůlí celého národa. Jeho nositelem byl a je český národ, reprezentovaný v různých dobách různými třídami.⁸⁵ Historicky to byla především šlechta, což ovšem přítomné době zdaleka nestačí, neboť novodobý vývoj vyrovnal všechny stavovské rozdíly. Proto v politickém životě musí platit rovnost všech občanů podle zásady: stejná práva a stejná břemena.⁸⁶ To je ve zkratce liberální obsah historického práva, jak jej podávalo první číslo Národních listů. Shoda s Malého myšlenkami je naprostá. Na rozdíl od Malého neužil Rieger složitých schémat a rozlišování historického práva na užší a širší, což se také nehodilo do programového prohlášení.

Způsob, jakým svoje názory formulovali v l. 1860—1861 Rieger a Malý, vynikal snahou o myšlenkovou konkrétnost a juristickou přesnost. Přes určitou těžkopádnost nezapřel Malý ve svých výkladech nikdy právníka.

⁸⁴ Tobolka, *Dějiny*, II, str. 37 Malého úlohu a význam podceňuje a považuje jej jen za prodlouženou ruku Riegrovu. Tobolka ovšem neznal Malého vystoupení v r. 1849, v němž hájil obsahově tytéž ideje, se kterými se setkáváme v brožurce „Úvahy“ a kterým stanul již tehdy na nejkrajnějším pravém křídle liberálů.

⁸⁵ Národní listy, č. 1 (1. 1. 1861): „...Historickou oprávněnou osobnost českého národa představuje nám svatá koruna Česká. Jakýchkoliv práv a cti nabyt starý stát Český, všechny byly společny veškerému obyvatelstvu koruny České bez rozdílu, ačkoliv se v něm měnily během věkův poměry stavův a poměry společenské, tak že jednou pání, jednou rytířstvo, jednou zase měšťanstvo vedlo přední hlas za ní“

⁸⁶ „Privilegií politických mezi občany nechceme, majíce za to, že staré zřízení stavovské historickým vývinem národa našeho za posledních 200 let politické mdloby bylo zrušeno a přerozeno, a že všickni stavové více méně splývají...“

Historické právo mělo být tak přesně ohraničeným a precísně definovaným pojmem, který se měl stát základem reálných politických požadavků. Konstitučně liberální obsah byl zdůrazněn jednak poukazem na smluvní teorii (historické právo České koruny je možno měnit jen s přivolením národa smlouvou mezi panovníkem a národem), jednak ideálem formální buržoasně demokratické rovnosti, který spolu s nacionálním programem byl s historickým právem úzce spojen. To byl zásadní rozdíl od aristokratického pojetí historického práva, které výslovně smluvní teorii odmítalo a nadto hlavní důraz kladlo nikoliv na státoprávní složku, nýbrž na konservativní myšlenku vývojové a právní kontinuity, vykládajíc ji jako legitimitu, která buržoasním liberálům musila být ovšem cizí. Šlechtičtí konservativci prohlašovali, že jsou ochotni podporovat „každé dobré staré právo“, tedy nikoliv jen státní právo české.⁸⁷ A pokud pak uznávali určité historicky se vyvinuvší změny, zvláště rozšíření počtu politicky plnoprávných občanů („Vollbürger“), neměl tento vývoj podle jejich mínění ústít v občanskou rovnost, nýbrž v nové stavovské rozdělení společnosti.⁸⁸ Riegrův směr tedy nejen že myšlenku historicko-politické individuality respektoval, nýbrž snažil se ji s buržoasní korekturou ve prospěch celé České koruny a ve prospěch buržoasně demokratických konstitučních ideálů velmi rozhodně využít. Nejdůsledněji a nejradikálněji se pak v politické praxi tato ideová linie uplatnila v deklaraci českých poslanců z 22. srpna 1868. Naopak ústup od deklarace znamenal opětné přibližování se původnímu aristokratickému programu. Smíření historického práva s buržoasním konstitucionalismem v představách české buržoasie formuloval pak klasicky Malý: „*ne vše právo historické přiči se právu rozumovému, aniž se dá vesměs jím nahraditi*“.⁸⁹

Riegrův pokus o využití historického práva jako základu buržoasního programu na rozhraní let 1860—61, který předcházel ve svých ideových základech navázání konkrétní aliance se šlechtou, nebyl však jedinou formou jeho adaptace v myšlenkovém světě českého národa. Riegrův a Malého výklad historického práva nedošel vlastně nikdy velkého ohlasu. Snaha o myšlenkovou a zvláště juristickou přesnost, poměrně složité pojmové rozlišování a značná komplikovanost závěrů, spočívajících na současném

⁸⁷ Vaterland (Probeblatt): „... Die Conservativen in Oesterreich fühlen sich darum zur Förderung und Unterstützung jedes guten alten Rechtes und jeder lebendig gebliebenen politischen Einrichtung berufen ...“.

⁸⁸ Tamtéž: „... Freilich müssen wir an der Überzeugung festhalten, dass politische Rechte einseitig nicht verliehen werden, sondern nur da, wo sie auf Grund eines socialen Fortschrittes und Wachsthumes herangereift sind, durch die oberste Staatsgewalt bestätigt ... werden können ... Wo aber solche Berechtigungen gewährt sind, müssen sie in den Organismus der bereits bestehenden eingeführt und zu der weiteren Gestaltung der conservativen Gliederung des Volkes benutzt werden ...“.

⁸⁹ Riegrův slovník naučný, díl VII, heslo „Rotteck“.

odmítání i přijímání pojmu historického práva [historické právo ve smyslu šlechtického programu restaurace stavovských práv a historické právo ve smyslu českého státního práva] činily z něho záležitost omezenou hlavně na kruhy vlastenecké měšťanské inteligence. Širokého a masového ohlasu došel naopak jiný druh interpretace, zdaleka ne tak ideově přesný. Co mu však v tomto směru chybělo, bylo zároveň jeho předností.

Oč Rieger usíloval podáním svého memoranda v létě r. 1860 a co se mu tehdy — zvláště pokud šlo o požadavek českého politického listu nezdařilo, uskutečnil krátce potom, ovšem jen s kratičkým předstihem, úředník pražského obchodního grémia, na krátký čas profesionální politik a posléze advokát označovaný za zrádce národa,⁹⁰ Alois Krása založením svého „Času“. Redaktor nového listu, podezříváný žárlivým Riegre z naprosté závislosti na šlechtě,⁹¹ musil ovšem jako jeden z prvořadých úkolů pokusit se o výklad historickoprávního programu, který tehdy v době kolem vydání říjnového diplomu stál opravdu v zenitu svého významu.

Krásu založil svůj list nepochybně díky konexím mezi bohatým a ovšem i konservativním měšťanstvem a šlechtou. Nemaje za sebou revolučně liberální minulost, byl zřejmě z počátku v hledání nové orientace pro úřední místa přijatelnější osobou, než Rieger, od něhož se Krása i osobně distancoval. V redakci nového žurnálu se však záhy shromáždily osoby z vládního hlediska více než politicky kompromitované, zbytky revolučních demokratů (Vávra, Sladkovský, Knedlhans, Tonner), pro něž „Čas“ znamenal jednu etapu jejich definitivního přechodu na buržoasně liberální platformu a jejich proměny na pozdější Mladočechy.⁹²

Složitost této situace, v níž nový list vznikal, poznamenala i jeho program. V úvodním prohlášení prvního čísla se navazovalo v podstatě jen na nacionální program. Historické právo se sice výslovně nezamítalo, ale postoj k němu byl veskrze chladný. Jinak byl podle svého programu „Čas“ listem krajně liberálním, dovolávajícím se v prvním období zčásti přímo i havlíčkovské tradice. Útočil také ostře na stavovsko-aristokratický obsah historického práva v pojetí jeho obhájců z řad protibachovské šlechtické oposice. O několik čísel později snažil se Čas však již ukázat na konkrétní souvislost mezi historickým právem a českým nacionalismem. „Čas“ dovolává se „historického vědomí českého národa“, které jediné prý může být pramenem historického práva.⁹³ Základem tohoto postoje je tedy na-

⁹⁰ Tobolka, *Z publicistické činnosti dr. A. Krásy*, Gollův sborník, Praha 190, str. 352 a n. — Tobolka se pokouší o celkovou rehabilitaci Krásy na podkladě toho, že líčí Krásu jako jakéhosi předchůdce realistů.

⁹¹ J. Heidler, *Příspěvky k listáři Dr. F. L. Riegra*, I, Praha 1924, č. 355 a 357.

⁹² Kosík, l. c., str. 211 an.

⁹³ Čas, č. 8 (10. 10. 1860): „Základ jejich bytosti a podstaty [tj. jednotlivých rak. zemí] vidíme ale my toliko v jich historickém a národním vědomí, ponechávajíce jiným tu úlohu, aby jich právo a existenci též dle historického práva doličovali...“.

cionalistické stanovisko, které, třebaš snad pojem historického práva a historicko-politických individualit nezamítá docela, přece jen se k němu chová vždy s jistou skepsí a považuje jej za poněkud zbytečný. Skepse pramení z toho, že v očích „Času“ je historické právo příliš spojeno se stavovským aristokratismem.⁹⁴ Historické právo je však jaksí i nadbytečným, neboť plně stačí vědomí existence samostatného národa.⁹⁵ Ovšem tak docela se „Čas“ historickoprávní argumentací přece jen nevyhnul. I jeho stanovisko více než jasně ukazuje, že v daných poměrech pouhé „národní vědomí“ ideově nestačilo, a že naopak bylo třeba dovolávat se národního vývoje v minulosti, odedávna samostatné národní i státní existence či jedním slovem „historického vědomí“ českého národa. Ovšem apel na historické vědomí to bylo něco, čím široké vrstvy lidu opravdu žily, to byl jeden z nejsilnějších ideových proudů našeho národního obrození. „Čas“ svým postojem k historickému právu prostředkoval přes všechny výhrady mezi ním a nacionalismem nejširších vrstev českého národa. Aniž chtěl, přiblížil myšlenku historického práva lidu patrně daleko více než těžkopádná adaptace Malého a jeho zkostnatělý liberalismus. Proto také v dalším vývoji ukázaly se být ideje, které byly na podzim r. 1860 podkladem stanoviska „Času“, daleko zápalnějšími než juristicky přesné finesy Malého. Český lidový nacionalismus budoval zcela samozřejmě na demokratických tradicích a proto také nebylo třeba složitou argumentací hledat spojení mezi historickým vědomím a demokratismem. Historické právo přestávalo v tomto pojetí být konkrétním politickým programem koalice liberální buržoasie a historické šlechty a splývalo prostě s obrozeneckým lidovým historismem, s jeho láskou k slavné národní minulosti, s tím, co bylo širokým vrstvám českého národa bezprostředně nejsrozumitelnější.

Složitější otázkou je ovšem hodnocení konkrétního přínosu redakce nového listu. Krása sám nebyl žádný hluboký myslitel a stejně málo i lidový politik. Pro svůj osobní oportunismus se ostatně se svým listem záhy rozešel.⁹⁶ Jistě bez významu nebyl bývalý radikalismus některých Krásových bezprostředních spolupracovníků. Vcelku však asi největší zásluhou „Času“ bylo, že dovedl věci formulovat tak, jak to odpovídalo nejlépe přesvědčení širokých vrstev národa. Byl v tom nepochybně však i kus demagogické

⁹⁴ Tamtéž, č. 1: „...Co se základní idey tohoto návrhu týče, není nám Čechům nijak nový; s jistým ohražením můžeme jej nazvat naším, jenom, že my při něm větší váhu klademe na přirozené národnosti a co do zmíněného momentu aristokratického, máme ovšem v sobě dosti vědomí historického, v čem se vlastně pravá aristokracie zakládá, že v naší době šlechta jen tenkrát platnost míti může, když stojí v čele toho, co civilisovanému člověku a národu je nejdražší...“.

⁹⁵ Tamtéž, č. 8: „...My stavíme dvě výše (tzn. než historické právo), a sice to, čeho čas nám opravdu nevzal, totiž skutečnou národní existenci a vědomí historické, v celém národě žijící, a pak to co nutně čas nynější požaduje, ne co minulý...“.

⁹⁶ Tobolka, *Z publicistické činnosti* ... str. 361 a 364.

metody, již se začínající mladočešství i jeho předchůdce v „Času“ od počátku vyznačovali. „Čas“ a stanovisko, které v r. 1860 zaujal, je posléze dokladem toho, jak i ti, kdož se v podstatě obraceli proti historickému právu, nedovedli a také nemohli formulovat program na něm zcela nezávislý, jenž by naprosto ignoroval ideovou výzbroj, s níž historické právo operovalo.

§4 Český lid a předpoklady jeho postoje k státoprávnímu programu na přelomu padesátých let

Program historického práva byl programem šlechty a buržoasie. Každá z dotčených tříd chápala jeho principy ovšem jinak a jinak je vykládala; obě jeho podoby — aristokraticko-stavovská i liberálně státoprávní — měly tak svůj vlastní třídně vyhraněný ráz. V rozhodujícím období na přelomu padesátých let, kdy se šlechta pokoušela o uplatnění svých korporativistických myšlenek a česká buržoasie se odhodlávala ke své programové konverzi na platformě historického státního práva, je možno jen stěží shledat stopy samostatného postoje českých lidových mas v čele se slabým sice ještě, nicméně již výrazně vystupujícím proletariátem.⁹⁷

Není také divu, vždyť celá společenská situace tehdejších let lidové vrstvy přímo odváděla od samostatného politického stanoviska. Především již sama nehluboká zatím sociální diferenciaci v českém národě sváděla lidové stanovisko namnoze vjedno s názory drobného řemeslnictva a živnostnictva. V míře nikterak nepatrné spolupůsobil vnitropolitický vývoj předchozích let, jehož útlak doléhal nejvíce na bedra lidových vrstev a formující se dělnické třídy. Absolutistický režim doprovázený policejní represí udržoval zaostalost, znemožňoval organizační práci a vylučoval téměř veškerý ideový růst na širším základě, o formulaci politických a programových postulátů ani nemluvě. Na konci padesátých let nastal někde i dočasný odliv v dělnickém hnutí vyvolaný postupující industrialisací a změnami v průmyslové skladbě. V Praze například dochází v této době k poklesu významu tiskařů kartounů, kteří představovali ve čtyřicátých letech i později nejrevolučnější složku českého dělnictva.⁹⁸

V neutěšené situaci na konci padesátých let ožívalo v lidových vrstvách tu a tam dědictví r. 1848. Ohlasy revolučního radikálního demokratismu leckdes, zvláště mezi městskou chudinou a dělníky, přetrvaly léta pronásledování, uplatňující se více méně zřetelně ve spoře organisovaném děl-

⁹⁷ Nejnověji viz práci: J. P u r š, *Dělnické hnutí v českých zemích 1849—1867*, Praha 1961, Rozpravy CSAV, řada spol. věd, seš. 6, roč. 71, str. 92 a n., Zd. Š o l l e, *Dělnické stávky v Čechách v druhé polovině 19. století*, Praha 1960, str. 33 a n.

⁹⁸ Zd. Š o l l e, *K počátkům dělnického hnutí v Praze*, ČSCH, V., (1957), str. 671.

nickém hnutí.⁹⁹ Radikálně demokratická ideologie se ovšem ve stísněném prostředí, v němž žily tehdy lidové vrstvy, sotva mohla rozvinout s větší důsledností. V současné době počala i v nitru jí samotné probíhat krize, která byla odrazem přechodu jejích hlavních představitelů na počátku šedesátých let na platformu buržoasního mladočešství. Naznačený proces působil ideově ovšem i na mladé české dělnické hnutí, které skutečně pak určitou dobu bylo ve vleku raných mladočeských idejí,¹⁰⁰ dříve než do něho počalo pronikat hlouběji socialistické učení. Positivní dědictví radikálně demokratických myšlenek projevilo se jasně v deklarantském hnutí.¹⁰¹

Jak poměrně nehluboký vliv radikálního demokratismu přecházejícího v mladočešství, tak nedostatečnost samostatného politického stanoviska lidových vrstev a dělnické třídy mohou sotva objasnit sílu, s níž státoprávní — a tedy v jádře buržoasní — ideologie zapůsobila na lidové masy, takže v deklarantském hnutí se spontánně postavily za požadavek českého státního práva, spojující jej s vlastními demokratickými postuláty. Rovněž nelze vážně připustit, že by k tak silnému a tak dějinně osobitému jevu, jakým v Čechách bylo deklarantské hnutí, mohlo dojít na základě vývoje soustředěného toliko do šedesátých let. Starší kořeny a širší vývojové předpolí je v těchto souvislostech nezbytným předpokladem k správnému ocenění celé společenské i ideové situace v naznačeném období.

Vyazuje-li přelom padesátých let v Čechách mezi lidovými vrstvami poměrně chudý výskyt přímo a samostatně formulovaných politických idejí, není třeba pochybovat o tom, že mocný a živelný proud, v němž vytrysklo deklarantské lidové hnutí, měl i jiné bohaté zdroje ideové povahy. Bylo jím v první řadě lidové vlastenectví disponující v této době již dostatečnou tradicí. Jeho síla a zvláště jeho historisující složka umožnily, aby myšlenka státního práva dovolávající se národní minulosti a historických tradic samostatné státní existence, mohla tak snadno pronikat a tak rychle zakořenit v širokých lidových vrstvách. Český lidový historismus, který představoval podstatnou obsahovou součást lidového vlastenectví, jeví se tak jako jedna z rozhodujících ideových podmínek, určujících myšlenkovou náplň lidového hnutí za české státní právo. Český lidový historismus je ovšem jevem natolik typickým pro celé období našeho národního obrození, že i rámec nastíněných otázek, nepostrádající jistě značné šíře, je pro sledování celé jeho problematiky příliš úzkým. V každém případě nelze však lidový vlastenecký historismus padesátých let redukovat jen na odraz do-

⁹⁹ Purš, I. c., str. 104.

¹⁰⁰ Purš, tamtéž; k přechodu radikální demokracie na posice mladočešství Kosík, I. c., str. 204 a n.

¹⁰¹ Z nejnovějších prací o deklarantském hnutí viz podrobnou a důkladnou studii Puršovu, *Tábory v českých zemích v letech 1868—1871*, ČSCH, VI., 1958.

bového literárního a uměleckého romantismu, neboť jde o jev nesrovnatelně širě podmíněný, jehož hluboké kořeny sahají daleko nazpět.

Lidové vlastenectví a zvláště jeho historisující složka, která v deklarantském hnutí vystoupila tak výrazně do popředí v lidových politických požadavcích, uplatňovala se již dlouho předtím tam, kde lidové vrstvy vyjadřovaly svoje představy umělecké a estetické. Široká problematika, jež se tu otvírá, nabízí celou řadu rozličných metodických řešení, v první řadě řešení literárně historické, folkloristické apod. Pro účely sledovaných otázek musí jít na předním místě o takovou kulturní oblast, v níž by dotčené ideje bylo možno vzhledem k lidovým vrstvám identifikovat co nejbezprostředněji. Takovou oblastí je v padesátých letech a ovšem i dříve příklad české písňové tvorby, která představuje umělecký projev s lidem co nejúžeji spjatý a jím nejbezprostředněji konsumovaný.¹⁰² I za cenu určitého zúžení vykresluje tento průzor zvláště pro naznačené období padesátých let řadu typických souvislostí. V jejich čele stojí vlastenecká píseň svým původem sice namnoze umělá, rychle však znárodňující a hlavně úzce se přimykající přímo na tradice lidové písňové tvorby předchozí.¹⁰³ Epická tematika české vlastenecké písně, doprovázená i pozoruhodným lyrismem, rozvíjí již před polovinou století silný vlastenecký ethos vyznačený sklonem historisovat. Svým tvůrčím stylem navazuje na tradice starší lidové výpravné písně známé pod jménem písně kramářské¹⁰⁴ či přesněji na její převážně epickou a nelyrickou větev. Pro kramářskou píseň, jež náleží k nejlidovějším projevům uměleckým, je rovněž příznačným historismus v podání zpracovávané epické látky. Tento historismus není ovšem vždy specificky českým, přimykajíc se, jak známo spíše k jednotlivým událostem či k tematům rázu sensačního a pitavalového. Právě proces, ve kterém se tento lidový historismus plní národním vlasteneckým, popř. někde i slovanským obsahem a který vyznačuje vznik zlidovělé písně vlastenecké, odhaluje velmi zřetelně narůstání lidového vlastenectví spolu s lidovým historismem zaměřeným k české tematice. Řada okolností nasvědčuje, že k jeho dovršení dochází někdy před polovinou století a dokládá tak v ideové oblasti, jak narůstaly předpoklady, o něž se záhy po té opřela spontánní popularisace myšlenky historického státního práva českého.

Na tomto místě není snad zbytečné připomenout ještě jinou, s perspektivy padesátých let na pohled poněkud vzdálenou souvislost, svědčící o tom, jak český vlastenecký historismus dostával v lidových vrstvách nová křídla přímo spolu s prvými počátky nové české prosaické literatury. Nová

¹⁰² K společenskému významu písně v období českého obrození viz zvl. Z d. Nejedlý, *Bedřich Smetana*, IV (Nová společnost), Praha 1951, Spisy sv. 24, str. 155 a n.

¹⁰³ B. Václavek, *Písemnictví a lidová tradice, Obraz jejich vztahů v české písni lidové a zlidovělé*, Olomouc 1938, zvl. st. 95.

¹⁰⁴ R. Smetana a B. Václavek, *České písně kramářské*, Praha 1937.

česká prosa vznikala na konci 18. stol. v přímé oposici proti tzv. knížkám lidového čtení, stavějíc právě proti jejich anacionálnímu a dobrodružně romantickému historismu důraz na českou národní minulost a její vlastenecké tradice.¹⁰⁵

V tomto vývoji nebyla výjimkou ani radikálně demokratická ideologie. Přesně vzato ani její ideový vliv na lidové prostředí nepodvracel narůstání lidového vlastenectví a historisující složky v něm. Naopak pro českou radikální demokracii samu je téměř od jejích počátků příznačným úzké spojení s vřelým a historisujícím vlastenectvím. Na tomto místě postačí snad vzpomenouti známý spis o husitství *Em. Arnolda*.¹⁰⁶ Je to vskutku nad jiné výmluvný příkad, jak představitelé radikální demokracie usilovali o historisující a historické zdůvodnění svých myšlenek na podkladě tradice české národní minulosti a současně i příklad, jak nezbytným se jim jevila nutnost propagovat svoje názory na tomto podkladě.

Všechny tyto souvislosti podtrhuje ještě více skutečnost, že přímo i jeden z úspěšných pokusů o vytvoření novodobé historické české prosy je úzce spjat s výrazným představitelem radikálně demokratické ideologie, jakým byl literát opravdu lidového původu *Prokop Chocholoušek*,¹⁰⁷ zajímavá a výrazná postava českého literárního světa kolem poloviny minulého století. Chocholouškovo dílo odráželo velmi zřejmě naznačené ideové prvky a vztahy. Propagoval jím prostřednictvím historické tematiky své demokratické názory, přizpůsobuje historické motivy svým tvůrčím a uměleckým záměrům. Chocholouškovo dílo je tak jedním z příkladů, jak radikálně demokratické přesvědčení nejen že nebylo v rozporu s historisujícím vlastenectvím, nýbrž jak se obě tyto složky spolu začasťe doplňovaly, vytvářejíce vskutku líc a rub názorů jedné osobnosti.

Nebylo by jistě obtížným rozšiřovat dále sledované otázky naznačeným směrem a vyhledávat další příklady rozvíjejícího se lidového vlasteneckého historismu. Platí to zejména o působení obrozenecké literatury na lidové prostředí a o vlivu českého divadla, pro něž příznačným byl podobně bezprostřední účín, jaký měla písňová tvorba. Je to zvláště působení tylovského vlasteneckého historického dramatu, které zajisté není třeba blíže

¹⁰⁵ *Dějiny literatury*, II, Praha 1960, str. 90 (F. V o d i č k a) — týká se zvláště činnosti Prokopa Šedivého, Ant. J. Zimy a J. Rulíka; ke Krameriově úloze — J. Novotný, V. M. Kramerius, Praha 1958, str. 191 a n.; dále i J. Kolár, *Česká zábavná próza 16. stol. a tzv. knížky lidového čtení*, Praha 1960, Rozpravy ČSAV, řada spol. věd seš. 11 a týž, *Zábavná četba pro lid pobělohorské doby v obrozenecké literatuře*, Česká literatura 1959; z hlediska celkové charakteristiky lidového písemnictví viz též O. Nahodil — Ant. Robek, *České lidové kronikářství*, Praha 1960.

¹⁰⁶ Z. Š a m b e r g e r, *Emanuel Arnold, radikální demokrat z r. 1848*, Sborník archivních prací I, 1951, str. 17 a n., 63.

¹⁰⁷ *Dějiny české literatury*, II, str. 376 a 382; P. Chocholoušek, *Jan Pancrůf a jiné povídky*, Praha 195, Světová četba sv. 137, úvod.

rozvádět a podtrhávat.¹⁰⁸ Pro padesátá léta je konečně charakteristické, že v této době zakotvuje lidové prostředí i pevně v nejlepších dílech současné české umělecké beletrie, což samo o sobě vyjadřuje opět sílu a stále rostoucí společenskou váhu lidových vrstev.

Chybělo-li lidovým vrstvám na přelomu padesátých let konkrétní politické stanovisko, nechyběly jim ani zdaleka předpoklady, aby je mohly co nejrychleji zaujmout. Jevy v oblasti lidové kultury z té doby jasně ukazují, že vlastenecká a nacionalistická složka státoprávního programu mohla být a také byla lidu blízkou a že v lidovém prostředí snadno padala na úrodnou půdu.

Ideové předpoklady, jež v lidových vrstvách umožnily rozvinutí spontánního státoprávního hnutí, odhalují zároveň, jak významnou součástí české obrozenecké národní kultury byla historisující složka. Její síla vyplývala přirozeně z důrazu, který na svoji minulost kladl probouzející se národ, zaujímající postavení národa porobeného a utlačovaného. Jen takovýto pohled, opírající se o celou oblast soudobé národní kultury, dovede uspokojivě objasnit podmínky vzniku státoprávního programu českého měšťanstva a státoprávního hnutí v českém lidu. Osvětluje mimo jiné zvláště dobře, proč česká buržoasie mohla tak rychle zaměnit ve svém programu austroslavismus za státní právo, aniž k tomu potřebovala rozsáhlejší teoretické a ideologické práce (přes příslovečnou „malost“ soudobých českých poměrů nelze zapomínat, že na prahu šedesátých let neexistovalo jedině větší vědecké dílo o historickém českém státním právu) a proč pro něj našla i hluboký ohlas v lidových vrstvách.

Česká buržoasie i ostatní vrstvy národa program historického práva v jeho stavovsko-aristokratickém jádře odmítly. Ideu historického práva chápaly naopak jako ideu nacionální, snažíce se v ostatních zásadních a principiálních otázkách svého politického programu zůstat na platformě buržoasně konstituční a národní. Poměrně dokonaleji se to dařilo tam, kde historické právo bylo pojímáno jako ideový princip shrnující staleté dědictví svébytné národní kultury, jejíž neoddelitelnou a integrující součástí je vědomí státní samostatnosti českého národa v minulosti. V tomto smyslu se historické právo stalo vskutku mocně působícím ideovým faktorem.

V šedesátých letech jeho působení tímto směrem podmiňovala i nová situace sociálně ekonomická. Zrušení roboty a vyvazovací akce, které uvolnily definitivně široké masy venkovského lidu, vedly i k vzestupu jejich národního sebevědomí. Český nacionalismus s rozšiřující se svojí so-

¹⁰⁸ Z d. Nejedlý, *Tyl—Hálek—Jirásek*, Praha 1951, str. 17, 22. — Pro starší vývoj srov. V l. Štěpánek, *Počátky velkého národního dramatu v obrozenecké literatuře*, Rozpravy CSAV, roč. 69, řada spol. věd, seš. 13, Praha 1959.

ciální základnou dostával tak i nové vzpruhy. Program historického práva, jak byl na konci padesátých let vytyčen v oficiálních politických dokumentech, třeba šlo o myšlenky provenience reakčně konservativní, u nichž nacionální stránka byla nahrazena indiferentním zbytkem zemského patriotismu, popularisoval mezi lidem bývalou samostatnost českého národa, jeho dějiny a státní život. Podněcoval tak neobyčejně rozvoj onoho historického vědomí národní i státní svébytnosti, které se pak stalo výrazným rysem českého nacionalismu.

Prostý český člověk, který k myšlence historického práva přistupoval bez ideologických a státovědeckých skrupulí, vyznačujících postoj špiček české liberální buržoasie, nepotřeboval složitých adaptačních schémat. Historické právo bylo pro něho prostě formou nové vzpruhy jeho nacionalismu. Takto neproblematicky chápané historické právo činilo také širokým masám velmi rychle a prakticky bez nesnází přístupnými všechny složité problémy postavení českého národa v rámci rakouské říše, jak to nejlépe pak ukázalo deklarantské hnutí.

Proces takovéto nacionalisace historického práva v nejširších vrstvách ovšem na prahu šedesátých let teprve začínal. Jak bezprostředně souvisel právě s odstraněním posledních feudálních pout, ukazují dobře volební programy poslanců z voleb do prvního zemského sněmu na jaře r. 1861.¹⁰⁹ V nich vedle nacionální stránky je ještě silnou měrou pamatováno na požadavky likvidace posledních feudálních břemen na venkově.

Určitá část české buržoasie — byl to především výkvět české liberální buržoasie a její vůdčí špičky — snažila se dát historickoprávní ideji přesnou juristickou podobu. Vedle intelektuální akribie byl to požadavek potřeb taktiky politického boje, který o tom na prvním místě rozhodoval. Tento pokus, viděno v širších souvislostech celého vývoje šedesátých let, se zdařil potud, pokud šlo a právnícké zdůvodnění boje české buržoasie proti dualismu a o podepření jejích trialisačních náběhů, vyjádřených deklarací z r. 1868. Plodnější pro celkový vývoj se ukázala být však čistě nacionální interpretace historického práva. Ta byla sice z hlediska přísných nároků politické a juristické promyšlenosti nepřesná a nedomyšlená, obohatila však český nacionalismus v jeho nejobecnější podobě o něco neobyčejně významného: o vztah ke státu ve smyslu národního státu českého. Neboť stát zde nerepresentoval již celek habsburské monarchie, který by bylo možno snad v duchu austroslavistických nadějí využívat konstituční cestou pro potřeby vývoje rakouských Slovanů, nýbrž český národní stát chápaný sice oficiálně jen ve formě historické kategorie, nicméně s jasnými již náběhy širšími.

¹⁰⁹ Archiv Nár. musea, D 1, 1850—1913: velmi dobře to vyjadřuje volební program předložený voličům okresu rychnovského a kosteleckého K. Nádherným (?).

Historické právo vytvářelo tak předpoklad pro to, aby idea státu se stala jednou z rozhodujících složek českého nacionalismu. Hlavním státotvorným faktorem přestávala být v proudu nových ideových směrů smlouva mezi panovníkem a politickým národem, které se sice ještě drželi vůdcové české liberální buržoasie; na její místo naopak se stále důrazněji vsouvá národ a jeho státní a historické vědomí samo. Zatím co tedy austroslavistický program čerpal z konstitučních idejí přirozenoprávních, navazuje český lidový nacionalismus šedesátých let ve svém poměru ke státu spíše na stanovisko romantiků, s výhradou české liberální buržoasie a jejích čelných představitelů, kteří setrvávají na kompromisu. Ten je podmíněn především situací české buržoasie jako vládnoucí třídy porobeného národa: buržoasie se musila vyhnout důsledně nacionálnímu postoji k ideji státu, neboť maximem jejího kladného postoje ve smyslu vztahu k habsburskému státu mohl být důraz položený na smluvní úpravu poměru mezi panovníkem a národem. Nikoliv však důraz kladený na státní a národní historické vědomí, vedoucí ve svých krajních důsledcích, a v šedesátých letech zdaleka ještě nedomyšlených, k negaci spojení mezi českým národem a dynastií. Česká buržoasie, která si v šedesátých letech svou liberální adaptací historického práva snažila zachovat svůj chladně realistický postoj k habsburskému státu jako dědictví svého austroslavismu, nemohla na druhé straně učinit základem svého programu historicky zdůvodněnou myšlenku nacionálního státu. Opominula i ostatní podněty nabízející se jí a dočkala se velmi rychle naprostého zhroucení svého programu, jehož ideové pilíře počala budovat právě na prahu šedesátých let.

Das tschechische staatsrechtliche Programm um die Jahreswende 1860 - 1861 und seine ideellen Bestandteile

Valentin Urfus

(Resümee)

Die Jahreswende 1860—1861 leitete das „unbestritten mächtigste“ Jahrzehnt der tschechischen politischen Geschichte im 19. Jahrhundert ein. In die sechziger Jahre konzentrierte sich und in ihnen gipfelte das tschechische staatsrechtliche Bestreben in seiner eigensten Gestalt.

Der Sturz des Bachschen Systems hatte in Österreich eine bis dahin ungewohnte Steigerung der Aktivität des innerpolitischen Lebens zur Folge, an der sowohl die Bourgeoisie als auch der Adel teilhatten. Beide Klassen waren damals bestrebt ihre politischen Standpunkte neu zu begründen und ihren Interessen bei der vorgesehenen inneren Neugestaltung des Habsburgerreiches eine maximale Effektivität zu sichern.

In unvorteilhafter Lage befand sich aber unversehens die tschechische Bourgeoisie, deren Repräsentanten von der Teilnahme am verstärkten Reichsrat ausgeschlossen blieben und es drohte ihnen ganz aufs Nebengeleise geschoben zu werden. Die Verwirklichung einer politischen Allianz mit dem sog. historischen Adel erschien daher in dieser Situation besonders den konservativen Kreisen der tschechischen Bourgeoisie als Ausweg aus der Sackgasse.

Der Ablauf der Ereignisse drückte aber seinen Stempel auch den programmatischen Standpunkten auf und erzwang Neuformulierungen und neue Gedankenschlüsse. Am Ende der fünfziger Jahre besass die tschechische Bourgeoisie im Wesentlichen kein in sich geschlossenes und durchdachtes Programm. Das austroslavistische gedankliche Erbgut vom Jahre 1848 war unbrauchbar und die liberal konstitutionellen Postulate im Gegenteil zu allgemein, als dass in ihrem Rahmen ein konkretes nationales Programm aufgebaut werden konnte. Daher treten auch Einzelne unter den Führern der tschechischen Bourgeoisie [Wenzig] vorerst mit nationalen, volkstümlich-erzieherischen, rationell und naturrechtlich verankerten Forderungen auf.

Die Idee des historischen Rechts, wie sie die konservative adelige Opposition gegen Bach aufgestellt hatte, war der tschechischen Bourgeoisie unannehmbar. In ihrer eigensten Gestalt handelte es sich um die Parole eines erneuerten Ständewesens (insbesondere Clam-Martinić), welche bestrebt war die Restitution der ständischen Ordnung der Gesellschaft durch neue, für ihre Zeit moderne, insbesondere der staatsrechtlichen Philosophie des deutschen Romantismus entlehene ideale Argumente zu stützen.

Demgegenüber war der tschechischen Bourgeoisie annehmbar der Hinweis auf die souveräne Stellung des böhmischen Staates in der Vergangenheit, welchen das historischrechtliche Programm des konservativen Adels aus Böhmen in sich schloss. In diesem Sinne näherte sich das adelige historischrechtliche Programm dem stark historisierenden Tone, welcher der tschechischen Wiedergeburt und ihrer Kultur vom Anbeginn an eigen war. Daher konnte auch die politische Allianz des historischen Adels und der tschechischen Bourgeoisie mit der im ganzem leicht durchführbaren Adaptation der historischrechtlichen Ideen für die Bedürfnisse der tschechischen Bourgeoisie einhergehen.

Die ersten Anzeichen des Bestrebens sich dieses gedankliche Rüstzeug nutzbar zu machen können trotz der beträchtlichen Verlegenheit und der noch starken Unbestimmtheit schon an den Akten der tschechischen Politik vom Jahre 1860 beobachtet werden, obwohl sie offiziell noch von anderen Prämissen ausgingen.

Die Aufgabe die Idee des historischen Rechts zu adaptieren und sie ideologisch anzupassen fiel nun zum grössten Teil Riegers engem Mitarbeiter Jakub Malý zu, welcher

als der Repräsentant des konservativen Flügels der tschechischen Bourgeoisie einen ähnlichen Versuch schon im Jahre 1849 unternommen hatte.

Die tschechische Bourgeoisie, auf der staatsrechtlichen Stellung des böhmischen Staates in der Vergangenheit basierend, war bestrebt auf ihren liberal konstitutionellen Positionen zu beharren und die Idee des böhmischen Staatsrecht vom ständischen Programm des Adels zu unterscheiden. Es erleichterte ihr dies vor allem der Umstand, dass die wirklich breiten Volksmassen, welche an der Wende der fünfziger Jahre noch nicht selbständig politisch auftraten, in dieser Hinsicht bei weitem nicht mehr ideologisch passiv blieben. Das bezeugt besonders der starke volkstümliche Historismus der Wiedergeburt. Der in der Idee des böhmischen Staatsrechts enthaltene Hinweis auf die nationale Vergangenheit fiel hier auf fruchtbaren Boden und machte aus der Idee des böhmischen Staatsrechts ein wirklich gesamt nationales Programm.

Die tschechische Bourgeoisie, wie auch die andern Schichten der Nation, lehnten das Programm des historischen Rechts und seinen ständisch-adeligen Kern ab. Sie fassten im Gegenteil die Idee des historischen Rechts als eine nationale Idee auf, im Bestreben in den übrigen grundsätzlichen Fragen auf der konstitutionellen und nationalen Plattform zu beharren. Verhältnismässig am vollkommensten gelang dies dort, wo das historische Recht als ein das hundertjährige Gedankengut eigenständiger nationaler Kultur zusammenfassendes ideelles Prinzip, dessen unablässbaren und integrierenden Bestandteil das Bewusstsein der eigenstaatlichen Selbständigkeit der tschechischen Nation in der Vergangenheit bildete, aufgefasst wurde.